December, 2019
Volume-8, Issue-32

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

CO-EDITOR
P. R. Sharma

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI
ASSISTANT PROFESSOR
Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA
ASSISTANT PROFESSOR
SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

DECEMBER-2019, VOLUME-8, ISSUE-32

EDITORIAL BOARD

MANAGING EDIORS

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ **Dr.Devjibhai maru** **(Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)**	**Chief in sociology**
❖ **Dr.Mahendrakumar A.Dave** **(Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)**	**Chief in Sanskrit**
❖ **Dr.Parvinsinh R.Chauhan** **(Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)**	**Chief in Hindi**
❖ **Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya** **(Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)**	**Chief in Chemistry**
❖ **Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh** **(Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)**	**Chief in History**
❖ **Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari** **(Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)**	**Chief in Physical Education**
❖ **Dr.C.M.Thakkr** **(Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)**	**Chief in Commerce**
❖ **Dr.Samyak M Makwana** **(Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)**	**Chief in Psychology**
❖ **Dr.IROS Vaja** **(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)**	**Chief in English**
❖ **Dr.Hemaben Jikadra** **(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)**	**Chief in Political Science**
❖ **Pro. Ramesh L.Deshmukh** **(Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)**	**Chief in Gujarati**
❖ **Dr.C.S.Zala** **(Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)**	**Chief in Economics**

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2019, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
DECEMBER : - 2019, VOLUME-8, ISSUE-32

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	આઝાદીની લડતમાં ખેડા જિલ્લાનું પ્રદાન -ગોરધનભાઇ એમ.રોહિત	1-4
2.	ઉત્તર ગુજરાતના મારવાડી કુંભાર સમાજના લગ્નમાં જમતી વખતે ગવાતું એક ફટાણું -પ્રજાપતિ હાર્દિકકુમાર રૂપાભાઈ	5-8
3.	**Performance Evaluation of District Central Cooperative Banks in Gujarat– A Study** **-Prof. Hiteshbhai G. Patel**	9-18
4.	લોકસાહિત્યમાં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો -શાહ જાનકી મયંકકુમાર	19-23
5.	ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ. -પ્રજ્ઞેશકુમાર બી. મકવાણા	24-29
6.	‘નામરૂપ’ ચરિત્ર નિબંધસંગ્રહમાં પ્રગટ થતી ગ્રામચેતના -પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ	30-36
7.	वैदिकसाहित्ये गुरुतत्त्व-विमर्शः - डॉ.कपिलदेव हरेकृष्ण शास्त्री	37-40

Sr.	Title	Page
8.	परिभाषेन्दुशेखरे शिक्षणप्रक्रिया -उदितः जितेन्द्रः शर्मा	41-44
9.	जयशंकर प्रसाद रचित 'कामायनी' पर वैदिक साहित्य का प्रभाव -प्रो. डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास	45-49
10.	पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोस्तद्धितान्तरितं तद्धितगोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् । -अमितः ए त्रिवेदी	50-53

આઝાદીની લડતમાં ખેડા જિલ્લાનું પ્રદાન

1

ગોરધનભાઇ એમ. રોહિત
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ,
અખિલેશ સુરેશભાઇ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ,
બોરીઆવી., તા: જિ: આણંદ

પૂર્વભૂમિકા:

આઝાદીની લડત જ્યારે સમગ્ર દેશમા ચાલતી હતી ત્યારે ગુજરાત રાજ્યનો ખેડા જિલ્લો પણ આઝાદીના રંગમા રંગાયેલો હતો. જેમા ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮), બોરસદ સત્યાગ્રહ (૧૯૩૨), લસુંન્દ્રા તથા બદલપુર ગામના સત્યાગ્રહ (૧૯૩૦), રાસનો સત્યાગ્રહ (૧૯૩૦- ૩૧) તથા અડાસનો સત્યાગ્રહ (૧૯૪૨) વગેરે જેવા મહત્વના બનાવો બનવા પામ્યાં હતા.આ બધા બનાવોમાં રાષ્ટ્રિય ભાવના ભરપૂર ધરબાયેલી હતી.

ઇ.સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ખેડા જિલ્લાની વિવિધ લડતો :

•**મહેસુલ વિરોધ પ્રવૃતિ** :

૧૯૧૭માં ખેડા જિલ્લામાં અતિવૃષ્ટિને કારણે ખેતીનો પાક ઘટી ગયો હતો. પરંતુ સરકારી અધિકારીઓએ મહેસુલ ઉઘરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. જેથી સ્થાનિક નેતાઓએ કલેક્ટર સમક્ષ રજૂઆત કરી પરંતુ તે નિષ્ફળ નીંવડી હતી. ગાંધીજી તથા સરદારશ્રીએ સરકારને ખેતીનો પાક ચાર આના (૨૫ ટકા) થી ઓછો થયો હોય તો મહેસુલ માફ કરવા અને પાક આઠ આના (૫૦ ટકા)થી ઓછો થયો હોય તો આ વર્ષનું મહેસુલ મુલતવી રાખવાની માંગણી કરી. અંતે અમીર ખેડૂતો મહેસુલ ભરે અને ગરીબ ખેડૂતોનું મહેસૂલ બંધ રાખવાની શરતે સમાધાન થયું. આ લડતથી વલ્લવભાઇ નેતા તરીકે ઓળખાયા.ખેડૂતોમાં જાગૃતિ આવી સાથે સાથે ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહ પ્રવૃતિના બીજ રોપાયા.

બોરસદમાં બહારવટીયાઓનો ખૂબ ત્રાસ હતો. જેથી બોરસદ તાલુકાની પ્રજા પાસે પોલિસના નિભાવ માટે ખર્ચ પેટે વાર્ષિક રૂપિયા ૨,૭૪,૦૦૦ નો વેરો નાખ્યો હતો. જેથી માથાદિઠ વેરો રૂપિયા ૨.૭૦ લેવાનું નક્કી થયું હતું. જેથી સ્થાનિક મોહનલાલ પંડ્યા, શ્રી રવિશંકર મહારાજ, દરબાર ગોપળદાસ, અબ્બાસ તૈયબજી વગેરે નેતાઓએ ગામે ગામનો પ્રવાસ કરીને કરવેરો ન ભરવા જણાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ લોકોએ જપ્તી, દંડ અને સજા વગેરે વહોરીને સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. અઢી લાખ રૂપિયાના કરવેરામાંથી માત્ર ૯૦૦ રૂપિયાનો કરવેરો અંગ્રેજો વસુલ કરી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક સત્યાગ્રહમાં પ્રજાનો વિજય થયો હતો. જેથી મહાદેવભાઇ દેસાઇએ આ સત્યાગ્રહને "ક્ષિપ્ર વિજય" તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.

બારમી માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ શરૂ કરેલી દાંડી યાત્રા એશીં સાથિઓ સાથે અસલાલી આવી પહોંચી હતી. જ્યાં અઢી આનાના મીઠાનો સવા રૂપિયો લેવાનો સરકારનો અન્યાય , દેશની ગરીબી તેમજ દારૂગોળા વિશે પ્રવચન આપવામાં આવ્યું હતું. ડભાણમાં સત્યાગ્રહને નીતિ યુધ્ધ તરીકે દર્શાવવામા

આવ્યું. જ્યારે બોરીઆવીમાં એક લાખ અંગ્રેજ સામે ત્રીસ કરોડ નાગરિકો શું ન કરી શકે ? એવો સવાલ કરીને પ્રજાને સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર કરવામા આવી હતી. આણંદમા સત્યાગ્રહને પ્રેમનો પંથ કહીને સત્યાગ્રહી મરણનું મહત્વ સમજાવવામાં આવ્યું હતું. રાસ પહોચતા રાસનો વિશેષ ધર્મ સમજાવી ત્યાંથી ૫૦૦ સૈનિકો આપવા માટે આહવાન કર્યું હતું.

ખેડા જિલ્લામાંથી મીઠાના સત્યાગ્રહ માટે બે સ્થળની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જેમા કપડવંજ તાલુકાનું લસુંદ્રા અને બોરસદ તાલુકાના બદલપુરનો સમાવેશ થતો હતો. જેમા સપ્તપદી કાર્યક્રમ ઘડવામા આવ્યો હતો. જેમા મીઠાનો સત્યાગ્રહ, દારૂનાપીઠા પર પીકેટીંગ, મહેસુલ ન ભરવું, વિદેશી કપડાનો બહિષ્કાર, સ્વયં સેવકોની ભરતી કરવી, ખાદી પ્રવૃતિનો પ્રચાર કરવો અને વાનર સેનાનો સમાવેશ થતો હતો.

ખેડા જીલ્લામાં ૪-૧-૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજી અને સરદારની ધરપકડના વિરોધમાં પેટલાદની શાળાના વિધાર્થીઓએ હડતાલ પાડી હતી. દરબાર ગોપાળદાસને બોરસદમાંથી અને રવિશંકર મહારાજને બોચાસણમાંથી પકડવામાં આવ્યાં હતા. તેઓને બે માસની સજા કરવામા આવી હતી. જેલમાંથી મુક્ત થયા બાદ રવિશંકર મહારાજને મહેમદાવાદની હદ ન છોડવા અને દરરોજ પોલિસ થાણામાં હાજરી પુરવા જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ હુકમનો ભંગ કરવા બદલ તેમને નવ માસની સજા અને રૂપિયા પચાસનો દંડ કરવામાં આવ્યો હતો. અબ્બાસ તૈયબજીની ધરપકડ કરીને એમને સાબરમતી જેલમાં બે માસની અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

પેટલાદમાં તારીખ ૧૯-૦૧-૧૯૩૨ ના રોજ પ્રભાતફેરી સરઘસ ઉપર તથા આણંદની પોલીસે જેલમાંથી છૂટા થયેલા આગેવાનોના સરઘસ ઉપર લાઠી ચાર્જ કર્યો હતો. રાસ, ત્રાજ, લીંબાસી, ખડેલી, અમોદ, વડાલા, કઠાણા, વાડજ, સૂરકૂવા, બોરસદ અને આંકલાવ વગેરેના ગામોએ "ના-કર" અર્થાત કરવેરા વિરૂધ્ધની લડાઇમાં સાથ આપ્યો હતો. રાસ, વિરોલ અને વાસણા અને જંતાલ વગેરેમાં સભા અને સરઘસના પ્રતિબંધનો ભંગ કરાયો હતો. સુણાવમાં લાઠીચાર્જથી પચાસ માણસો ઘવાયા હતા. કૉંગ્રેસના પ્રચારક રાવજીભાઇ મણીભાઇની ધરપકડ કરીને દસ દિવસ લોક-અપમાં રાખીને બાદમાં પંદર માસની સજા કરવામાં આવી હતી. દારૂના પરવાનાની હરાજી કરતી વખતે પિકેટીંગ કરતા સડસઠ માણસોની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

•**પત્રિકા પ્રવૃતિ** :

૧૯૩૨ની લડત વખતે ભૂગર્ભ પ્રવૃતિ મુખ્ય હતી. પત્રિકાઓ વહેચવાનું કાર્ય રાત્રી દરમ્યાન થતું. જેમાં દૂધવાળો, ટપાલી અને પોલીસના વેશમાં પત્રિકાઓ વહેચવામાં આવતી. ક્યારેક વિધાર્થીઓના દફતરમાં પત્રિકઓ પહોચાડી દેવામાં આવતી. આણંદ, ભાદરણ, ધર્મજ, પેટલાદ, પીજ અને ઉમરેઠના વિધાર્થીઓએ શાળાઓમાં હડતાલો પાડી. નડીયાદની એક શાળા બે માસ સુધી બંધ રહી. જેથી નડીયાદમાં ૧૪૪ની કલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. કપડવંજમાં નવ ઑગસ્ટથી હડતાલ શરૂ થઇ અને ત્રણ માસથી વધારે સમય સુધી ચાલું રહી.

૧૯૪૨માં સરકારે ખેડા જિલ્લામાંથી ૨૯૯ માણસોની ધરપકડ કરી અને ૧૦૨ વ્યક્તિઓને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યાહતા. તેમાંથી ૧૭૧ વ્યક્તિઓ ઉપર કેસ ચલાવી જેલની સજા કરી. રવિશંકર મહારાજ, માધવલાલ શાહ, બાબુંભાઇ જશભાઇ પટેલ, દેસાઇભાઇ પટેલ, બાપુંભાઇ પટેલ,

ગોરધનભાઇ પટેલ, બબલભાઇ મહેતા, રતિલાલ લાધાવાળા, રમણલાલ ગાંધી, ત્રિભોવનદાસ પટેલ, ઇશ્વરભાઇ જે. પટેલ વગેરેની ધરપકડ કરીને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

•ટપાલ અને મનીઑર્ડર પ્રવૃતિ :

ખેડા જિલ્લામાં ટપાલની વાન અને ટપાલીઓ ઉપર સંખ્યા બંધ હુમલાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. ટપાલના પંચોતેર થેલા લૂંટવામા આવ્યા હતા. ખેડા અને મહેમદાવાદ વચ્ચે ટપાલના સાત થેલા લઇને જતી ગાડીને લિંબાસીના ગોવિંદભાઇ પટેલ અને રામાભાઇ પટેલ તથા પીજના વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે સવારે ચાર વાગે લૂંટી લીધી હતી. ભાદરણ તાલુકાના કાવિઠા ગામે ટપાલી પાસેથી મનીઑર્ડરના આઠસો રૂપિયા લૂંટી લીધા હતા. કુંજરાવ ગામે ટપાલીનો થેલો લૂંટી લેવા બદલ ઓડના રાવજીભાઇ શંકરભાઇને બે વર્ષની સખત કેદની સજા અને રૂપિયા ૧૫૦ દંડ કરવામાં આવ્યો હતો. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ અને તેમના સાત સાથીદારોએ ટપાલીઓ પાસેથી ચિખોદરામાં રૂપિયા ૨૩૦૦, ડુમરાલમાં રૂપિયા ૪૫૦ અને બોરિઆવી તથા નરસંડા વચ્ચે રૂપિયા ૩૦૦ લૂંટી લીધા હતા. આ નાણાંનો ઉપયોગ ગુપ્તવાસ સેવતા કાર્યકરોના નિર્વાહ ખર્ચ માટે કરવામાં આવતો હતો.

બારમી ઑગસ્ટના રોજ નડિઆદમાં પટેલ મેદાનમાં એક જાહેર સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પોલીસ લાઠી ચાર્જ થતા યુવાનો નારાયણ દેવના મંદિરમાં ભરાયા હતા. યુવાનોએ પથ્થરમારો કરતા પોલિસે ચેતવણી આપ્યા વિના ગોળીબાર શરૂ કર્યો. જેમાં મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયેલા નટવરલાલ વનમાળીનું ગોળી વાગવાથી અવસાન થયું.

•આગની ઘટનાઓ :

બોરસદ તાલુકાના બારેજડા ગામનો ચોરો, નડીયાદમાં સાંથ બજારની પોલીસ ચૉકી, પીપળાવ, મરાલા, રણાસરા, નંદોલી અને શેખપુર ગામમાં મહેસુલનું રેકર્ડ, કપડવંજની પોસ્ટ ઑફિસ અને ધર્મજની હાઇસ્કૂલને આગ લગાડવામાં આવી હતી. નડીયાદની આવક વેરા કચેરી સળગાવવાનું કામ ચંપકલાલ છગનલાલ શાહે પોતાના વીસ સાથીદારો સાથે પાર પાડ્યું હતું. ચંપકલાલે પોતે રૂમાલમાં વીંટેલી રિવૉલ્વર હાથમાં રાખીને આવકવેરા કચેરિના પ્રવેશદ્વાર નજીક ઉભા રહ્યા. ચંપકલાલે ઇશારો કરતાં રમણલાલ પટેલ નવી જ વેશભૂષામાં હાથમાં મિઠાઇની છાબડી લઇ ઑફિસના બારણે આવી ઉભા રહ્યા. હસતાં હસતાં પટાવાળાને કહ્યું કે "હું અમદાવાદથી આવું છું. ઇન્કમટેક્ષ ઑફિસના મોટા સાહેબ ડુંગાજીને ત્યાં બાધા હતી તેમણે આ મિઠાઇની છાબડી મોકલી છે અને ચિઠ્ઠી લખી આપવા કહી છે તો આ લઇ લો." પટાવાળાએ દરવાજો ખોલ્યો. ચંપકલાલે રૂમાલ હલાવી યુવાનોને ઇશારો કર્યો. યુવાનો બુંરખા પહેરીને તૂટી પડ્યા. રમણભાઇ ઑફિસની બહાર નીંકળી ગયા. યુવાનોએ ઑફિસની ફાઇલો, ચોપડા, કાગળો વગેરે ઉપર સ્પિરીટ અને કેરોસિન છાંટીને આગ લગાવી દીધી. અંતમાં પોલીસને કોઇ પુરાવો મળ્યો નહીં. પરંતુ ચંપકલાલને ગુપ્તવાસમાં રહેવું પડ્યું.

•બૉમ્બ પ્રવૃતિ :

ખેડા જિલ્લામાં બૉમ્બ પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી. ચંપકલાલ શાહ, દાદુભાઇ પટેલ, શંકરલાલ અને સુંદરભાઇ ડાલીવાલાએ નડીયાદમાં વીસ બૉમ્બ બનાવ્યાં હતા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨ના રોજ નડિયાદમાં કૃષ્ણકાન્તે પોલીસવાન ઉપર બૉમ્બ નાખ્યો હતો. ચંપકલાલ શાહે નડીયાદથી પૂણે પાર્સલ દ્વારા બૉમ્બ મોકલ્યા હતા. તે પૂણેની પોસ્ટ ઑફિસમાં ફાટ્યા હતા. લશ્કરની એક ટ્રેન મુંબઇથી નડીયાદ

થઇને અમદાવાદ જવાની હતી. ચંપકલાલે સચોટ વિગતો જાણીને નડીયાદ અને ઉત્તરસંડા વચ્ચે રેલ-વે ના પાટા નીચે બૉમ્બ મૂકી દીધો. પરંતુ ટ્રેન પસાર થઇ ગયા બાદ બૉમ્બ ફાટતા રેલ-વે ના પાટા વળી ગયા હતા.

નડીયાદના સાથ બજારમાં દસ બાર પોલીસ ભરી બંધૂકે સતત હાજર રહેતા હોવાથી ચળવળની પ્રવૃતિઓ થઇ શકતી ન હતી. આ સ્થળ શહેરની મધ્યમાં હતું. ચંપકલાલની સૂચનાથી જયંતિલાલ કે. દલાલે એક અસરકારક બૉમ્બ ગેટના માળીયામાં મૂક્યો. સળગતી બીડીથી તેનો પલીતો સળગાવ્યો. બૉમ્બ ફાટ્યો.પોલીસ અમલદારોએ પોલિસ કર્મીઓની સલામતી માટે બજાર ગેટ ઉપરનો પહેરો દૂર કર્યો.

જિલ્લામાં જુદી જુદી સોળ વખત ગોળીબારો કરવામાં આવ્યાં હતાં. નડીયાદ, ડાકોર, અડાસ, ચકલાસી, ભાદરણ અને કરમસદમાં ગોળીબાર થયાં હતાં. દસમી ઑગસ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ ગોળીબારમાં નટવરલાલ નામનો વ્યક્તિ મરણ પામ્યો હતો. દસમી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં બાર માણસો માર્યા ગયા અને બાવીસ ઘવાયા હતા. ચૌદમી ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ના રોજ કરમસદમાં એક વ્યક્તિનું ગોળીબારથી મૃત્યું થયું. નડીયાદમાં પંદરમી ઑગસ્ટે ગોળીબારથી બેચરભાઇ તથા ભગવાનભાઇનું મૃત્યું થયું. ઓગણીસમી ઑગસ્ટે ચકલાસીમાં પોલીસે ટોળાં ઉપર ગોળીબાર કરતાં મનુંભાઇ મૃત્યું પામ્યાં. ભાદરણમાં પોલીસે શાંત સરઘસ ઉપર લાઠીમાર કરતાં જેઠાભાઇ મરણ પામ્યાં હતાં.

સંદર્ભસૂચિ ;-

૧. શુક્લ ગીજુંભાઇ ડી., ખેડાજિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ, પથિક, અંક-૧. ડિસેમ્બર ૧૯૯૫

૨.ખેડા સત્યાગ્રહ પુસ્તિકા.

૩. બોરસદ સત્યાગ્રહ પુસ્તિકા.

૪. પરીખ રશ્મિકાંત જી. આઝાદી પહેલાં અને પછી. ભો.જે. વિધાભવન, અમદાવાદ.

૫. પટેલ રાવજીભાઇ મણીભાઇ. જીવનનાં ઝરણાં ભાગ-૧. અમદાવાદ.

૬. પાઠક રમણલાલ એન. ખેડા જિલ્લા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ. ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૭.

૭. પટેલ ચંદ્રકાન્ત. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં રાસ, (માહિતિ ખાતું ગુજરાત રાજ્ય)

૮. દેસાઇ શાંતિલાલ એમ.,રાષ્ટ્રનો સ્વતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત.

૯. પટેલ રાવજીભાઇ દરજીભાઇ. ખેડાજિલ્લા પત્રિકા.

૧૦. શુક્લ જયકુમાર, બેતાલિમાં ગુજરાત.

'ઉત્તર ગુજરાતના મારવાડી કુંભાર સમાજના લગ્નમાં જમતી વખતે ગવાતું એક ફટાણું'

2

પ્રજાપતિ હાર્દિકકુમાર રૂપાભાઈ
અનુસ્નાતક, ગુજરાતી વિભાગ
શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કૉલેજ, પાટણ.

માનવજીવનમાં જન્મ પહેલાંથી માંડી મૃત્યુબાદ એમ દરેક પ્રસંગો સાથે લોકગીત જોડાયેલું અને વણાયેલું છે. જ્યારથી મનુષ્યને ગળું મળ્યું ત્યારથી ગીત મળ્યું છે. માનવજીવન જીવતાં જીવતાં જે સંવેદનો અનુભવે તેને સમુહમાં રજૂ થતાં લોકગીતોનો જન્મ થયો એમ કહી શકાય. ઝવેરચંદ મેઘાણી પણ લોકગીતના ઉદ્‌ભવ વિશે વાત કરતાં કહે છે કે, "જેનાં રચનારાઓએ કદી કાગળ અને લેખણ પકડ્યા નહિ હોય, એ રચનારાં કોણ તેની કોઇને ખબર જ નહિ હોય, અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વે કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે તેની ભાળ કોઇ નહી લઇ શક્યું હોય તેનું નામ લોકગીત." ઝવેરચંદ મેઘાણી કહે છે તે પ્રમાણે લોકગીતો તે પ્રાચીનકાળથી લોકોના કંઠે ગવાતાં આવે છે. તથા લોકગીત એટલું પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ છે કે તે જમાને-જમાને પ્રદેશે-પ્રદેશે બદલાય છે. પરંતુ તેમ છતાં પણ ગીતમાં રહેલો ભાવ અને લહેકો એવા ને એવા જ જળવાઇ રહે છે.

આમ લોકગીતો પરિવર્તન સાથે નવી ઢબે પ્રગટે છે. તથા ભાવક સાથે અનુબંધ રીતે જળવાય છે. પરંતુ અહીં લગ્નગીતમાં આવતાં ફટાણાની વાત કરવાની છે. લગ્નગીતો પણ જે તે વિધિ અનુસારનાં ચોક્કસ ગીતો હોય છે અને તે ગીતો તે વિધિસમયે જ ગાવામાં આવે છે જેમ કે, ગણેશ સ્થાપનાનું ગીત, જાનપ્રસ્થાનનું ગીત, પીઠીનું ગીત, મંગળફેરાનું ગીત, વિદાયગીત, મહેંદીગીત, માંડવાના ગીત, ફટાણા વગેરે. લોકગીતોમાં લગ્નગીતો બહોળા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અને મુખ્યત્વે હિન્દુધર્મમાં લગ્નનું આગવું મહત્વ છે. હિન્દુધર્મમાં લગ્ન એક પવિત્ર બંધન છે. લગ્ન એટલે બે ભીન્ન ભીન્ન વ્યક્તિઓનું બે આત્માઓનું અગ્નિની સાક્ષીએ એક થવું અને જીવનભર એકમેકને સુખ: દુ:ખમાં સાથ આપવાનો કોલ લેવાય છે. લગ્ન એ માત્ર વર અને કન્યાને જ પવિત્ર બંધનમાં નથી બાંધતા પરંતુ તેમની સાથે સાથે તેમના પરિવારને પણ એક સાથે બંધને બાંધી દે છે. લગ્નનાં આગળના દિવસથી માંડીને વિદાય સુધી ઘરનું વાતાવરણ આનંદથી હર્ય-ભર્યુ બની રહે છે.

લગ્ન વખતે ફટાણા ગાવાની પણ દરેક સમાજમાં એક આગવી મજા છે. ફટાણાને વિનોદ ગીતો પણ કહે છે. વરરાજા જ્યારે મંડપમાં પ્રવેશ કરે ત્યારથી લઈ વિદાય થાય ત્યાં સુધી આ ફટાણા ગવાય છે, કન્યાપક્ષવાળા મોટે મોટેથી વરને ગાળો(ટીખળી, મઝાક) ગાય છે. આ ગાળો તે હાસ્યસ્પદ હોય છે, જે બંને પક્ષો એક બીજાને પણ ગાય છે. ફટાણા વિશે પુન્ડલિક સી. પવાર નોંધે છે કે, "લગ્નગીતોમાં ફટાણાની આગવી મજા હોય છે. ફટાણા વગર લગ્ન અધૂરું અધૂરું લાગે છે. ફટાણા એ લગ્નગીતોની એક સમૃદ્ધ પરંપરા છે. ફટાણા દ્વારા વરના માતા-પિતા તેમજ વરને ગાળોની ફિટકાર વરસાવવામાં આવે છે. ફટાણામાં ગાળો દેવાતી હોવા છતાં તે લગ્નપ્રસંગે મીઠી લાગતી હોય છે."

અહીં પ્રસ્તુત ફટાણું એ ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ, મહેસાણા અને બનાસકાંઠા પંથકના આજુબાજુના વિસ્તારોમાં મારવાડી કુંભાર જ્ઞાતિ(પ્રજાપતિ પણ કહે છે) કે જે મૂળ રાજસ્થાની જ્ઞાતિ છે જે ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારવાડથી આવીને ગુજરાતમાં વસેલી આ જ્ઞાતિના લગ્નગીતો- ફટાણામાં રાજસ્થાની અને મારવાડી ભાષા-બોલી જોવા મળે છે. મારા ક્ષેત્રકાર્ય દરમિયાન આ ફટાણું મને મારવાડી કુંભાર જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ પાસેથી મળી આવ્યું છે, અહીં આ ફટાણાંમાં રહેલ ગેયતા, પ્રતિકાત્મકતા, સાહિત્યિકતા, હાસ્ય-વિનોદ તેમજ કલ્પનોનો સંગમ જોવા મળે છે, શિષ્ટસાહિત્ય જેટલું જ લોકસાહિત્યનું મહત્વ છે, આ ફટાણાંનો આસ્વાદ કરાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે, હવે તેમના લગ્ન સમયે જમતી વખતે ગવાતું આ ફટાણું જોઈએ.

'મારો હોકો રંગીલો'

હાટવાની પોળ માં હોકોની સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી પી જૈ રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...
પી જૈ, પીવરાઈ જૈ રે સીલમીયો સપાઈ જૈ
આઈ સંજયભૈને તાળી દૈ જી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

હાટવાની પોળ માં જીમણરી સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી જીમૈજી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...
જીમી જૈ, જીમાઈ જૈ થાળી સપાઈ જૈ
આઈ કલ્પેશભૈને તાળી દૈ જી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

હાટવાની પોળ માં હુવારી સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી હુઈજૈ રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...
હુઈ જૈ, હુવરાઈ જૈ ઢોલિયો ઢળાઈ જૈ રે
આઈ હાર્દિકભૈને તાળી દૈ જી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

* * *

હવે આપણે આ ફટાણાનો આસ્વાદ જોઈએ :

આ ફટાણું જયારે જાનૈયાઓ જમવા બેસે છે ત્યારે કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ તેમને સંબોધીને કહે છે, જે તે શાખ ધરાવતા હોય તે શાખનું નામ લેવામાં આવે છે અહીં 'હાટવા' શાખને સંબોધીને ગાવામાં

આવ્યું છે, હાટવાના લગનમાં બધા એકઠા થઈ બેઠા છે વચ્ચે હોકો પડ્યો છે, હોકો પીવાય છે અને આ હોકો ખૂબ જ સુંદર છે, આ હોકો જોઈ વરની મા ને પણ હોકાની કસ લેવાનું મન થાય છે ને આવીને તે હોકો પી જાય છે, કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ પોતાના હોકાને તે રંગીલો અને છબીલો કહીને પોતાના હોકાનું સ્થાન ઉચું ગણાવે છે. 'મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...' ફટાણાની ધ્રુવપંક્તિ છે. ફટાણાની પંક્તિ જોઈએ-

હાટવાની પોળ માં હોકોની સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી પી જૈ રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

વરની મા આવી ને તે હોકો પી જાય છે અને બીજાઓને પીવરાવે છે અને કન્યાપક્ષના સંજયભાઈને તાળી આપીને કહે છે કે હું કાલે આવી ને પણ પી જઈશ.

પી જૈ, પીવરાઈ જૈ રે સીલમીયો સપાઈ જૈ
આઈ સંજયભૈને તાળી દૈ જી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

પછીની પંક્તિમાં ગાવામાં આવે છે કે હાટવાની શાખમાં જમવાનું ખૂબ સ્વાદિષ્ઠ હોય છે, આ સ્વાદિષ્ઠ જમવાનું જોઈ વરની મા લલચાય છે ને વરની મા આવીને જમી જાય છે, ફટાણાની પંક્તિ જોઈએ-

"હાટવાની પોળ માં જીમણરી સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી જીમૈજી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો..."

વરની મા પોતે જમી જાય છે અને બીજો ને પણ જમાડી જાય છે અને સ્ત્રીપક્ષના કલ્પેશભાઈને તાળી આપીને ફરીથી થાળી જમવા માટે નોધાવી જાય છે એટલે કે ફરીથી ખાવા માટે પોતે આવશે એમ કહી તાળી આપી જાય છે. પંક્તિમાં વર્ણન જુઓ-

જીમી જૈ, જીમાઈ જૈ થાળી સપાઈ જૈ
આઈ કલ્પેશભૈને તાળી દૈ જી રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો...

હાટવાની શાખમાં સુવાની સગવડ ખૂબ જ સુંદર અને અદભુત છે અને એટલે વરની માતા અહિયા પણ આવી ને આ સગવડ જોઈને સુઈ જાય છે, જુઓ પંક્તિ-

"હાટવાની પોળ માં હુવારી સતુરાઈ
આઈ વેવઈજીવાળી હુઈજૈ રે
મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો..."

વરની માતા પોતે તો સુઈ જાય છે સાથે સાથે બીજા જાનૈયાઓને પણ સુવવા માટે કહે છે અને પાછી વરની માતા કન્યાપક્ષના હાર્દિકભાઈને હાથમાં તાળી આપીને પોતે ફરીથી ઊંઘવા માટે આવશે ને આ ઢોલિયો-પલંગ તૈયાર રાખજો એમ કહી જાય છે. ફટાણાની પંક્તિ જોઈએ-

"હુઈ જૈ, હુવરાઈ જૈ ઢોલિયો ઢળાઈ જૈ રે

આઈ હાર્દિકભૈને તાળી દૈ જી રે

મારો હોકો રંગીલો,મારો હોકો સબીલો..."

આ રીતે ફટાણામાં અવનવા ઉદાહરણો લઈને વરની માતાને સંબોધીને કન્યાપક્ષવાળા ટીકા-મશ્કરી કરી લગ્નનો આનંદ લુંટતા હોય છે.આમ ઉપરોક્ત ફટાણું મારવાડી કુંભાર સમાજનાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાતું ફટાણું છે. આ ફટાણું અન્ય પ્રદેશમાં કે સમાજમાં પણ ગવાતું હશે. થોડે અંશે તેમાં ભિન્નતા પણ હશે પરંતુ ફટાણામાં રહેલો તેનો ભાવ અભિવ્યક્તિ એવીને એવી જ રહે છે. તેમાં કોઇ ફેરફાર થતો નથી. બીજુ કે અત્યારે આધુનિક સમયમાં લોકોનાં કંઠે ગવાતાં આ 'ગાંણાં' ઓછા જોવા મળે છે. કારણ કે ઢોલ નગારા સાથે ગવાતાં આ 'ગાંણાં' નો યુગ અસ્ત થયો છે તેને સ્થાને ડી..જે ઓરકેસ્ટ્રાએ ધુમ ધડાકા સાથે ગવાતાં ગીતોનો જમાનો આવ્યો છે. એટલે આવા ફટાણા તે ભાગ્યે જ કોઇ જગ્યાએ ગવાય છે. અથવા તો સાંભળવા મળે છે. બીજુ કે ભદ્ર સમાજ આધુનિકતાના રંગે રંગાયેલો હોવાના કારણે તે આવા 'ગાંણાં' ગાવામાં શરમ સંકોચ અનુભવે છે. જેથી કરીને આ 'ગાંણાં' તે લુપ્ત થવાના આરે છે. એટલે જેમ બને તેમ વહેલાસર આ ગુજરાતી લગ્નગીતો કે ફટાણાની મોંઘી મૂડી સમા 'ગાંણાં'ને સંગ્રહી લેવાં જરૂરી છ

- **શબ્દાર્થ**:-

હાટવા- કુંભાર જ્ઞાતિની શાખ, સતુરાઈ- સુંદર, ખાસ પ્રકારનું, સીલમીયો- ચલમ, સપાઈ જૈ-નોધાવી ગઈ, જીમણરી- જમણવાર, જીમૈજી- જમી ગઈ, હુવારી- ઊંઘવું, ઢોલિયો- પલંગ.

- **માહિતીદાતા** :-

1.કમુંબેન રતિલાલ પ્રજાપતિ ઉંમર – ૪૫ વર્ષ , પાટણ. (જિ: પાટણ)
2.પુરીબેન રૂપાભાઈ કુંભાર ઉંમર – ૪૭ વર્ષ , આખજ (જિ: મહેસાણા)
3.નર્મદાબેન મોહનભાઈ કુંભાર ઉંમર- ૬૭ વર્ષ , સબોસણ. (જિ: પાટણ)

સંદર્ભગ્રંથ :-

- 'રઢીયાળી રાત' સં: ઝવેરચંદ મેઘાણી,પ્રકાશક :પ્રસાર ભાવનગર, બૃહદ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, પૃષ્ઠ – ૧૭
- 'લોકવાङ્મય: સ્વરૂપ સંદર્ભ', સં: ડૉ. રાજેશ મકવાણા, પ્રકાશક: સંપાદક પોતે, પ્ર.આ. ૨૦૦૭.

Performance Evaluation of District Central Cooperative Banks in Gujarat – A Study

3

Prof. Hiteshbhai G. Patel
Associate Professor
Government Arts and Commerce College, Vansada
Ta: Vansada, Dist: Navsari

Abstract

A Co-operative bank in India plays an important role in the economic development. Co-operative bank is a financial entity which belongs to its members, who are at the same time the owners and the customers of their bank. Co-operative banks are often created by persons belonging to the same local or professional community or sharing a common interest. Co-operative banks generally provide their members with a wide range of banking and financial services (loans, deposits, banking accounts etc.). Co-operative banks differ from stockholder banks by their organization, their goals, their values and their governance. Present paper attempts to examine the growth of DCCBs in Gujarat through selective indicators, it analyzes the Deposits, credits and C/D Ratios of DCCBs. This paper also studies the growth of investment, working capital and cost of management position in DCCBs. To achieve the objectives of the paper data has been collected from various secondary sources and analyzed by using various statistical tools.

Keywords: Cooperative bank, DCCBs, Deposit, Loans, Borrowings, Capital, Reserves, Investment, Working Capital.

1.Introduction:

Developed in the 1970s by the three federal banking supervisors of the U.S (the federal Reserve, the FADIC and the OCC) as part of the regulators, "Uniform Financial Institutions Rating System", to In India the economic growth of India economy flourished with the introduction of the era of LPG (generally known as liberation, privatization and globalization). "Financial sector in general and banking sector in particular is one of the vital ingredients for the economic development of the country. A resilient and vibrant banking system is very crucial for sound and accelerated economic growth." For this reason it can be said that the growth of economy depend on financial soundness of banking sector. Supervision of banking unit can help to make them performance sound.

A co-operative bank is a financial entity which belongs to its members, who are at the same time the owners and the customers of their bank. Co-operative banks are often created by persons belonging to the same local or professional community or sharing a common interest. Co-

operative banking to the same local or professional community or sharing a common interest. Co-operative banks generally provide their goals, their values and their governance in most countries; they are supervised and controlled by banking authorities and have to respect prudential banking regulations, which put them at a level playing field with stockholder banks. Depending on countries, which put them at a level playing field with stockholder banks? Depending on countries, this control and supervision can be implemented directly by state entities or delegated to a co-operative federation or central body.

2.**Review of Literature:**

Dr. C. S. Rathod has attempted to study the "working of the primary cooperative banks" which dealt with the management of CCBs in Gujarat state, in terms of management of funds mobilization of resources, and purpose-wise financing and various sections of cooperative activities.

Vidya pitre(2003) in their research paper titled "urban cooperative banks: issues and prospects" concluded the insures rainsed by the resent turbulence in the sector typified by the madhavpura bank episode and its fallout..this paper further discussed on concept of cooperation and l c trends in the financial performance of urban cooperative bank.

Chahal and Singh (2009) studied the productivity of SCBs of Northern region of India. They found that productivity of chandighrah Co-operative Bank Ltd. was better than the other five SCBs followed by Haryana, Himachal Pradesh, Rajasthan and Punjab State Co-operative Bank Ltd respectively. Jammu and Kashmir State Co-operative Bank Ltd. had been performing poor in terms of selected productive parameters during 2003-2007.

K.V.S.N Jawahar Babu (2012) in his paper titled "performance Evaluation of urban cooperative banking is a key sector in the Indian banking scene. Which in the resent years has gone through a lot of turmoil.

C. S. Rathod has attempted to study the "working of the primary cooperative banks" which dealt with the management of CCBs in Gujarat state, in terms of management of funds mobilization of resources, and purpose-wise financing and various sections of cooperative activities.

3.**Objective of the Study:**

Following are the Objectives of my study

1.To examine the growth of DCCBs in Gujarat through selective indicators.

2.To analyze the deposits, Credits and C/D Ratios of DCCBs.

3.To study the growth of investment by DCCBs in Gujarat.

4.To understand the working capital and cost of management position in DCCBs.

4.Methodology of the Study:

Methodology describes the research route to be followed, the instruments to be used, universe and sample of the study for the data to be collected, the tools of analysis used and pattern of deducing conclusion.

Sample of the Study

This paper is an attempt to study the financial performance of the DCCBs. These banks were purposely selected for the study, keeping in view they role and involvement in shaping the economic condition, especially in terms of number of banks, branch offices, Membership, Employees, Deposits, Credits, CD ratio, investment, working capital and Cost of management.

Data in Tools

The present study is mainly based on secondary sources drawn from national federation of state cooperative banks ltd (NFSCOB) reports, RBI bulletin and other web sites, papers, books and journals relating to co-operative banking sector. Data were collected for period of ten years from 2007-08 to 2016-17. For analysis of the data, various statistical tools (Mean, S.D, C.V, Trend analysis) has been used to arrive at conclusion in scientific way.

Analysis of Study

The establishment of District Central Cooperative banks (DCCBs) at the district level was to serve as a link between the ultimate credit disbursing outlets, viz, primary agricultural credit societies (PACS) at the base level, district central cooperative banks (DCCB) at the intermediate level and state cooperative banks (SCB) at the apex level.

Limitations of the Study

The present paper studies only the average performance of District center co-operative banks in Gujarat. However, the results may not be providing similar in case of individual bank's study. The present study considers the performance of DCCBs only 10 years period from 2007-08 to 2016-17.

The details of growth of DCCBs in Gujarat are depicted in table -1

TABLE – 1
Growth of DCCBs in Gujarat

Year	No. of DCCBs	No. of Offices	Total Membership
2007-08	*18*	*1159*	*35644*
2008-09	18	1173 (1.21)	37277 (4.58)
2009-10	18	1098 (-5.26)	36126 (1.35
2010-11	18	1185 (2.24)	37774 (5.98)
2011-12	18	1203 (3.80)	36913 (3.56)
2012-13	18	1247 (7.59)	37082 (4.03)
2013-14	18	1279 (10.35)	37142 (4.20)

2014-15	18	1313 (13.29)	37311 (4.68)
2015-16	18	1322 (14.06)	36779 (3.18)
2016-17	18	1331 (14.84)	36451 (2.26)
Mean	18	1231	36849.9
S.D.	0	79.37	626.68
C.V.	0	6.45	1.70

(**Source:** NAFSCOB Reports)

Interpretation:

The above table reveals that, the growth of DCCBs in terms of Banks, Offices and Membership. In terms of numbers of banks, they have no increase or decrease from 2007-08 to 2016-17. In offices of banks in DCCBs have been increased to 114.84% with the offices of 1331 in 2016-17 and decrees to 5.26% with the offices of 1098 in 2009-10 when compare to 2007-08 with the membership of 1159. In membership of banks in DCCBs have been increased to 105.98% with the membership of 37774 in 2010-11 and decrees to 101.35% with the membership of 36126 in 2013-14 when compare to 2007-08 with the membership of 35644.

TABLE – 2

Trend of Capital, Reserves and Borrowings of DCCBs in Gujarat (Rs. In Lakhs)

Year	Capital		Reserve		Borrowings	
	Amount	Trend %	Amount	Trend %	Amount	Trend %
2007-08	32346	100.00	143839	100.00	175270	100.00
2008-09	33359	103.13	153939	107.02	128068	73.07
2009-10	31584	97.64	148147	103.00	120658	68.84
2010-11	35606	110.08	167239	116.27	183006	104.41
2011-12	38642	119.46	180216	125.29	451171	257.41
2012-13	41750	129.07	216569	150.56	350918	200.22
2013-14	45098	139.42	217881	151.48	433305	247.22
2014-15	48727	150.64	241355	167.80	508060	289.87
2015-16	52536	162.42	259026	180.08	374360	213.59
2016-17	59516	184.00	268584	186.73	499054	284.73
Mean	41916.40	129.59	199679.50	138.82	322387	183.94
S.D.	9435.04	29.17	47046.55	32.71	155497	88.72
C.V.	22.51	22.51	23.56	23.56	48.23	48.23

(**Source:** NAFSCOB Reports)

GRAPH – 1

Trend of Capital, Reserves and Borrowings of DCCBs in Gujarat

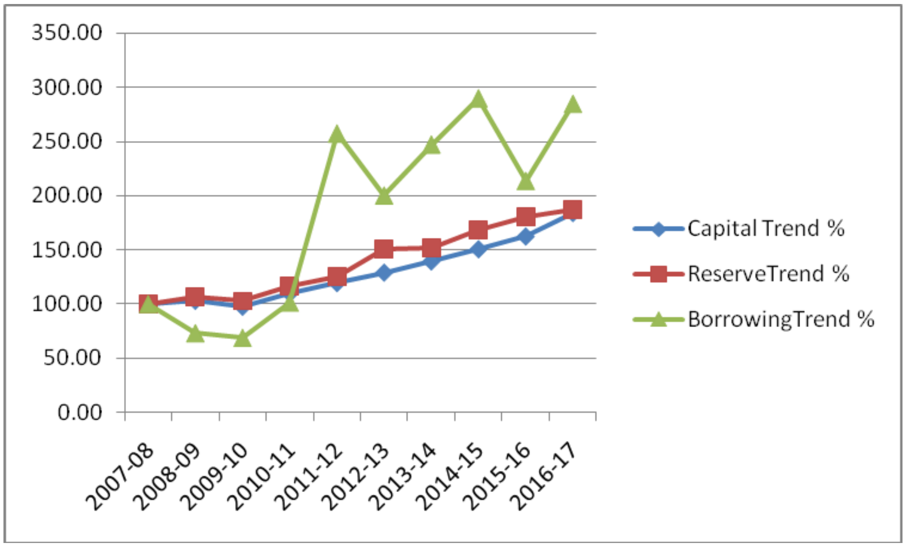

Interpretation:

The above table analyzed the funds of DCCBs and their trend in terms of Capital, Reserves and Borrowings. The amount of capital is Rs.32346 lakhs in 2007-08, it has been gradually increased and reached Rs.59516 lakhs in 2016-17 with percentage of 84%. In case of reserves, they are Rs.143839 lakhs in 2007-08 where as in 2016-17 it was recorded Rs.268584 lakhs with 86.73% growth trend. The borrowings are collected by the banks to meet the short term and long-term credit needs. The borrowings of DCCBs in Gujarat during the year 2007-08 are Rs.175270 lakhs, the growth of borrowings are recorded Rs.508060 lakhs in the year 2014-15 with 89.87% growth. The average growth of Capital, Reserves and Borrowings of DCCBBs in Gujarat is 129.58%, 138.82% and 183.94 respectively. The S.D of Capital is 29.16%, Reserves are 32.71%, and Borrowings 88.71%. When compare to the standard deviation of capital, reserves and borrowings, borrowings have more consistent than capital and reserves.

TABLE – 3

Deposits, Loans and C/D Ratios of DCCBs in Gujarat (Rs. In lakhs)

Year	Deposits	Loans Outstanding	C/D Ratio
2007-08	827927	643626	77.74
2008-09	979780 (18.34)	611252 (-5.03)	62.39
2009-10	1169262 (41.23)	573709 (-10.86)	49.07
2010-11	1313779 (58.68)	654680 (1.72)	49.83
2011-12	1401876 (69.32)	812400 (26.22)	57.95
2012-13	1575494 (90.29)	1168333 (81.52)	74.16
2013-14	1829500 (120.97)	1159881 (80.21)	63.40

2014-15	2048600 (147.44)	1380742 (114.53)	67.40
2015-16	2226557 (168.93)	1483277 (130.46)	66.62
2016-17	2504485 (202.50)	1586614 (146.51)	63.35
Mean	1587726.00	1007451.40	63.45
S.D.	552886.71	393032.50	71.09
C.V.	34.82	39.01	112.03

(Source: NAFSCOB Reports)

GRAPH – 2

Deposits, Loans and C/D Ratios of DCCBs in Gujarat (Rs. In lakhs)

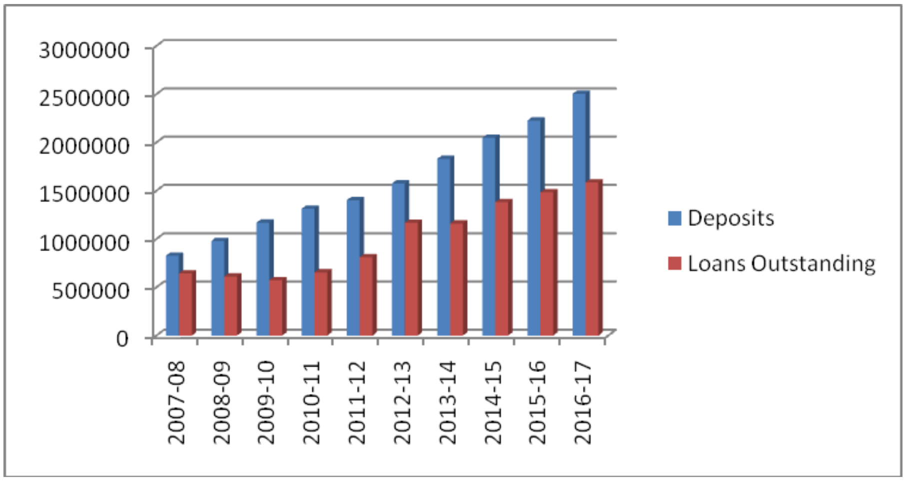

Interpretation:

The above table has been depicted that during the 2007-08 the Deposits are registered Rs.827927 lakhs it has been increased to Rs.2504485 lakhs in 2016-17. The mobilization of deposits has been increased gradually during the study period, and the average deposits mobilized by bank are Rs.15,87,726 lakhs. Whereas credit deployment of DCCBs in Gujarati's just Rs. 643626 lakhs in 2007-08, it has been increased to 146.51 times with an amount of Rs.1586614 lakhs in the year 2016-17. The average credit issued by the banks is Rs.1007451.40 lakhs. These banks are Service oriented institutions which supply credits to industry, trade and commerce, agriculture in the form of loans and advances for their smooth functioning.

While, the proportion of the Credit deployed to the deposit mobilized, popularly known as C/D Ratio, is one of the parameters to assess the performance of a bank. The C/D Ratio of a bank in general, indicates the extent to which the depositor's money is invested in credit. The Credit Deposit Ratio of DCCBs from 2007-08 to 2016-17 is shown a fluctuating trend. The highest C/D Ratio of the banks estimated with77.74%in 2007-08 and the lowest C/D Ratio 49.07% is recorded in the year 2009-10. The average C/D Ratio during the study period 63.45% with a variance of

112.50%. The S.D is 39.01 which is very less it indicates high degree of uniformity of observation as well as homogeneity of the series.

TABLE – 4
Growth of Investment by DCCBs (Rs. In lakhs)

Year	Investment	% of Growth
2007-08	496398	100.00
2008-09	565441	113.91
2009-10	754747	152.04
2010-11	940596	189.48
2011-12	972950	196.00
2012-13	936758	188.71
2013-14	1131223	227.89
2014-15	1147247	231.11
2015-16	1106899	222.99
2016-17	1264445	254.72
Mean	931670.4	187.69
S.D.	254828.04	51.34
C.V.	27.35	27.35

(Source: NAFSCOB Reports)

GRAPH - 3
Growth of Investment by DCCBs

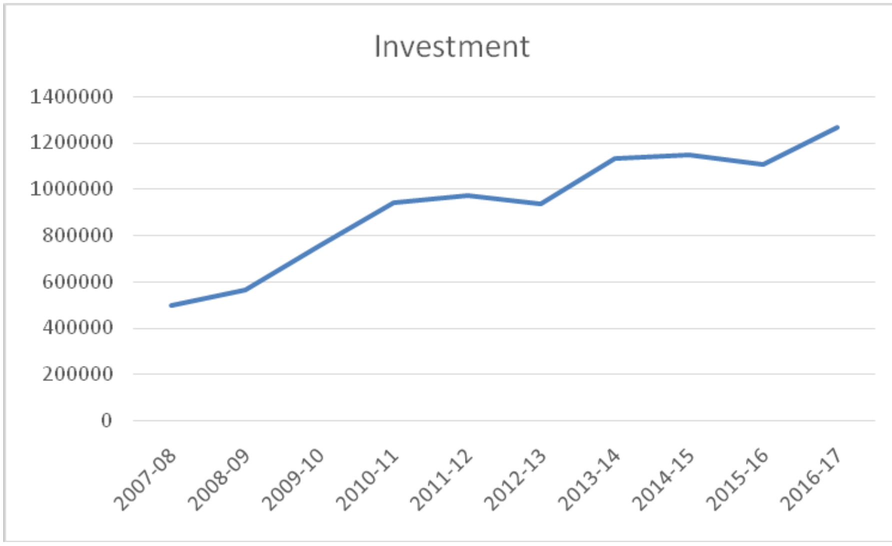

Interpretation:

The District Central Co-operative banks have been investing its funds in different investment avenues. The details of investment by DCCBs are investment in Govt. securities, other trustee securities, purchasing the debentures of land development banks, fixed deposits and other investments. The table-5 depicted growth pattern of investment by DCCBs, the investment in 2007-08 is Rs.496398 lakhs and it has been increased gradually year and recorded Rs.1264445 lakhs in the year 2016-17 with a growth rate154.72 %. The average investment of the banks is Rs.931670.4 lakhs during the study period. The Standard Deviation is 254828.04 lakhs and the C.V is 27.35 which is higher it indicates low degree of homogeneity as well as heterogeneity of the series.

TABLE – 4

Cost of Management per Employee and Percentage of Cost of Management to Working (Rs. In Lakhs)

Year	Working Capital	Cost of Mgt	No. of Employees	Cost of Mgt per Employee	Cost of Mgt to Working Capital (%)
2007-08	1241866	25519	7006	3.64	2.05
2008-09	1352137	23952	7047	3.40	1.77
2009-10	1529212	27261	6443	4.23	1.78
2010-11	1791046	33145	6903	4.80	1.85
2011-12	2029576	43399	6941	6.25	2.14
2012-13	2111231	45958	7229	6.36	2.18
2013-14	1466526	49606	7576	6.55	2.01
2014-15	2929831	54991	7691	7.15	1.88
2015-16	3016206	59003	7486	7.88	1.96

2016-17	3407254	64686	7470	8.66	1.9
Mean	2087488.50	42752.00	7179.20	5.89	1.95
S.D.	771630.32	14664.18	383.41	1.80	0.14
C.V.	36.96	34.30	5.34	30.58	7.27

(Source: NAFSCOB Reports)

Interpretation:

Cost of management of DCCBs includes salaries and other operating expenses. It is a parameter of the bank to measure the efficiency, the cost of management per employee decreases it is good sign, the bank is utilizing its resources effectively. If it is increases, we can say that the bank is not properly utilizing its resources and the performance that bank not good. The cost of management of DCCBs is shown in table no-4 it revealed that the cost management per employee has been increasing constantly year by year by year from Rs.3.64 lakhs (2007-08) to 8.66 lakhs (2016-17). The average cost of management is Rs.64686 and the S.D is 14664.18 with a C.V. of 34.30%. The low degree of C.V. is recorded due to decrease in employees in the DCCBs in Gujarat. With regards to the percentage of cost management to working capital, it has been fluctuating from 1.77% to 2.18% during the study period. The lowest percentage was recorded in the year 2008-09 with 1.77% and the highest percentage was recorded in the year 2012-13 with 2.18%.

Conclusion:

The financial performance of the District Central Co-operative banks in Gujarat is analyzed using different statistical techniques. From the above analysis, it is concluded that the growth of No. of DCCBs and their branches have positive trend up to certain period later there is negligible positive trend whereas the membership in cooperatives have been decrease in last two years. The capital, reserves, and borrowings increased almost double during the study period, with a nominal percentage of variation. The cooperative banks have been maintaining on an average 63.45% of C/D ratio. The cost of management per employee has been increasing during the study period due to decrease in number of employees, the management of DCCBs have to concentrate on cost of management. The DCCBs have been showing maximum growth in investment. It is suggested that government should formulate specific policies and they should be implemented for the enlistment of District Central Cooperative banks in Gujarat. DCCBs should try to upgrade technology and should formulate customer friendly policies to competition with commercial banks.

References:

1.Babu, D.K., “Performance Evaluation of urban Cooperative Bank in India.” Josr Journal of Business and Management,2012. 1(5),28-30.

2.Deobhankar, S.G. (1984), “Working of DCCBs in Gujarat, Some Issues”, Indian Cooperative

review, Vol.22,(2), pp.208-210.

3.Shekhar, ES., Rao, G.V.and Narender,1, 1999, Performance of the Karimnagar District Central Co-operative Bank (KDCCB)in Andhra Pradesh- an economic analysis. Ind Co-op.Rev., 1999; 36(3): 227-232.

4.Rao, K. V.&Nirmala, D. (2006,October-December). Performance Evaluation of Urban Cooperative Banks. The Indian Journal of Commerce:Indian Commerce Association, 36-50.

5.Dayanandan, R.and Shashikumar, R., 1999, Performance evaluation of the Central Cooperative Banks in Kerala. Ind. Co-op. Rev., 31(2): 196-201.

6.Government of India, "Report of the study group on Credit Co operatives in the non agricultural sectors"(New Delhi:1963), p.5.

7. Annual Reports of DCCBs in India

8. www.rbi.org

9.www.nafscob.org

4

'લોકસાહિત્યમાં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો'

શાહ જાનકી મયંકકુમાર
પીએચ.ડી. (Pursuing) (સરદાર પટેલ યુનિ. વલ્લભવિદ્યાનગર)
જંબુસર.

Abstract

આપણી અભિવ્યક્તિને કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગ વધુ ચોટદાર બનાવે છે. કોઈ પણ ભાષાની આગવી સંપત્તિ હોય તો તે છે, જે-તે ભાષાનું વ્યાકરણ અને જે-તે ભાષાની કહેવતો. કહેવતો એ તો લોકસાહિત્યનો ખજાનો છે અને તે જીવાતા જીવનની તદ્દન નિકટ હોય છે. રતિલાલ સા. નાયક 'કહેવતકોશ'માં લખે છે, "જેમ મીઠા વગરનું ભોજન લૂખું તેમ કહેવત વગરનું બોલવું લૂખું." બીજી એક અગત્યની વાત આ સંદર્ભે કરવી જ રહી કે, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગ જે-તે ભાષાની આગવી સંપત્તિ એટલા માટે પણ છે, કારણકે જો તેનો અન્ય ભાષામાં અનુવાદ શક્ય નથી અને જો થાય તો પણ જે charm છે, એ તો અવશ્ય નાશ પામે. ધારો કે, 'પાર્ટી હોશિયારીમાં ભેરવાઈ ગઈ' કે પછી 'મોરનાં ઈંડાને ચિતરવા ના પડે'- આ રૂઢિપ્રયોગનો અંગ્રેજી અનુવાદ તમે કઈ રીતે કરશો? 'There is no need to repaint eggs of peacock - આ રીતે? માટે જ કહું છું કે, જે-તે ભાષાનું આગવું વ્યાકરણ અને કહેવતો એ જે-તે ભાષાનાં ભાષકોનો અમૂલ્ય વારસો છે અને તેનો આપણને ગૌરવ પણ હોવો જ જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત વિષય અંગે ઊંડાણમાં જતા પૂર્વે, હું શરૂઆત 'આનંદ' અને 'આવશ્યકતા' આ બે શબ્દોથી કરીશ. સૌપ્રથમ તો, આનંદ અને આવશ્યકતા- આ બે શબ્દોને તમે એકમેકના પર્યાય ગણશો કે પછી વિરોધી? હું કહીશ કે, આ બાબત અંતે તો સ્થિતિ, સમય, સંજોગ અને વ્યક્તિને આધીન છે. તેમ છતાં, આનંદ વગરની આવશ્યકતા કે આવશ્યકતા વગરનો આનંદ બંને બહુધા વ્યર્થ છે. ૨૧મી સદીના માનવીનો નિકટતમ નાતો 'આનંદ' સાથે જ વધુ રહ્યો છે. માનવી Fashion trend મુજબ કપડાં પહેરવાનું પસંદ કરે છે- આનંદ માટે, મોંઘીદાટ વસ્તુઓ ખરીદે છે- આનંદ માટે, સાહિત્યકૃતિઓનું વાચન કરે છે- આનંદ માટે... પણ આપણી આવશ્યકતાનું શું? જો આપણે આપણી વાતને પ્રભાવક રીતે કોઈકની સમક્ષ રજૂ કરવી હોય કે પછી આપણી ગણના બુદ્ધિજીવીમાં કરવી હોય આજે આવશ્યકતા છે, સંક્ષિપ્ત અભિવ્યક્તિની.

આજે 5Gનાં જમાનામાં જે વ્યક્તિ પાસે 'થોડામાં ઘણું' કહી દેવાની આવડત અથવા તો કળા નથી, તે વ્યક્તિ સફળ નથી એમ કહી શકાય. માટે જ, આજે નવલિકાને બદલે MICROFICTION લોકોને વધુ આકર્ષે છે અને ૨-૩ કલાકની લાં...બી મૂવી કરતાં વેબસિરીઝ જોવી વધુ ગમે છે અને માટે જ આજે OTT (OVER THE TOP) પ્લેટફોર્મ ટોચ પર છે.

ઠીક આ જ રીતે, આપણી અભિવ્યક્તિને કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગ વધુ ચોટદાર બનાવે છે. કોઈ પણ ભાષાની આગવી સંપત્તિ હોય તો તે છે, જે-તે ભાષાનું વ્યાકરણ અને જે-તે ભાષાની કહેવતો. કહેવતો એ તો લોકસાહિત્યનો ખજાનો છે અને તે જીવાતા જીવનની તદ્દન નિકટ હોય છે. રતિલાલ સા. નાયક 'કહેવતકોશ'માં લખે છે, "જેમ મીઠા વગરનું ભોજન લૂખું તેમ કહેવત વગરનું બોલવું લૂખું." બીજી એક અગત્યની વાત આ સંદર્ભે કરવી જ રહી કે, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગ જે-તે ભાષાની આગવી સંપત્તિ એટલા માટે પણ છે, કારણકે જો તેનો અન્ય ભાષામાં અનુવાદ શક્ય નથી અને જો થાય તો પણ જે charm છે, એ તો અવશ્ય નાશ પામે. ધારો કે, 'પાર્ટી હોશિયારીમાં ભેરવાઈ ગઈ' કે પછી 'મોરનાં ઈંડાને ચિતરવા ના પડે'- આ રૂઢિપ્રયોગનો અંગ્રેજી અનુવાદ તમે કઈ રીતે કરશો? 'There is no need to repaint eggs of peacock'- આ રીતે? માટે જ કહું છું કે, જે-તે ભાષાનું આગવું વ્યાકરણ અને કહેવતો એ જે-તે ભાષાનાં ભાષકોનો અમૂલ્ય વારસો છે અને તેનો આપણને ગૌરવ પણ હોવો જ જોઈએ.

આજે વડાપ્રધાનશ્રી થી લઇને સાહિત્યકાર પોતાના ભાષણમાં કે પછી અભણ માનવી પણ વાત-ચીતમાં કહેવતો પ્રયોજે છે, ક્યારેક આયાસપૂર્વક તો ક્યારેક અનાયાસે. કારણકે, કહેવતો એ બુદ્ધિજીવીઓ માટે શોભારુપ છે અને સામાન્યજનને આકર્ષિત કરવાનો માર્ગ પણ છે. એક વાત હું નિ:શંકપણે કહી શકું છું કે, સાહિત્ય સાથે 'બાર ગાઉંનું છેટું' ધરાવનાર વ્યક્તિને પણ હાસ્ય, ગઝલ અને લોકસાહિત્યમાં આવતી લોકબોલી/કહેવતો વાંચીને સાહિત્યભિમુખ બની શકે છે. (અનાયાસે વ્યક્તિ કહેવત બોલી જાણે છે એનો પુરાવો ઉપર્યુક્ત લીટીમાં જ આવી ગયો).

લોકસાહિત્યનું કોઈ પણ પુસ્તક તમે હાથમાં લો, એ પછી 'રઢિયાળી રાત' (સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી) હોય કે 'દક્ષિણ ગુજરાતની ચૌધરી લોકવાર્તાઓ' (સંપાદક: રોશન પી. ચૌધરી) હોય કે પછી શિષ્ટ-સાહિત્યની કૃતિ 'અખેપાતર' (બિંદુ ભટ્ટ) કે પછી 'દે દામોદર દાળમાં!' (કિશોર વ્યાસ) હોય – તમને એમાં ઘણી કહેવતો પ્રયોજાયેલી જોવા મળશે. એટલું જ નહીં, વર્તમાનપત્રોની હેડલાઈનને આકર્ષક બનાવવા માટે પણ ક્યારેક કહેવતોનો સહારો લેવામાં આવે છે. તો વળી ક્યારેક, રમૂજ ઉત્તપન્ન કરવા માટે કૌંસપ્રયોગ કે અવતરણ થકી કહેવતોમાં સહેજ ફેરફાર પણ કરવામાં આવે છે. જેમકે, કર 'બુરા', તો હો ભલા! ચિન્હો પણ જાણે બોલકા બની ભાષાની સુંદરતામાં વધારો કરી આપે છે.

એક અભ્યાસી તરીકે, સંશોધક તરીકે, જયારે આપણે કહેવતો બોલીએ ત્યારે અર્થ નો અનર્થ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી રહી. આપણે અમુક કહેવતોનો માત્ર પૂર્વાર્ધ જ જાણીએ છીએ. આખી કહેવતોથી પણ આપણે માહિતગાર હોવા જ જોઈએ. જેમકે,

(૧) પારકે પૈસે પરમાનંદ (ને ખાઈપીને કરો આનંદ).

(૨) તમાશાને તેડું નહિ (ને બાવળિયાને ખેડું નહીં).

(૩) કમજોર ઔર ગુસ્સા બહોત (માર ખાને કી નિશાની).

(૪) વાતનું વતેસર કરવું (અને કાંટાનું કટેસર કરવું).

(૫) નવી વહુ નવ દહાડા (ને જે કરે તે ત્રણ દહાડા).

(૬) ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા (ને પાસ જાય તો બિહામણાં).

(૭) અંધારી રાતે મગ કાળા (ને નહિ જણાય સસરા કે સાળા).

(૮) દુકાળ ને વળી અધિક માસ (ભૂખ્યો ને વળી ટાઢી છાશ).

(૯) બાંધી મુઠ્ઠી લાખની (ને ઉઘાડતાં વા ખાય).

(૧૦) ઠંડા પ્હોરના ચટાકા (કેટલાક ખાટાં ને કેટલાક મીઠાં).

હવે આપણે લોકસાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલી કેટલીક કહેવાતોને અર્થસહિત/વાક્યપ્રયોગ સહિત સમજીએ:

(૧) 'ઊંટના મોંમાં જીરું'/ 'દરિયામાં ખસખસ': (નહિ જેવું)

બહુ મોટા શરીરવાળા માણસને ચપટી ખાવાનું આપો તો એ તો દરિયામાં ખસખસ જેવી વાત થઇ.

(૨) 'કઢી સાટું વરો બગાડવો': (સરસ આયોજનમાં નાની ખામી રહી જવી)

આટલા પૈસા ખર્ચીને અડધો પ્રસંગ તો ઉકેલી નાખ્યો છે, તો હવે એક કઢી સાટું વરો ક્યાં બગાડવો?

(૩) 'કરિયાવરને કાંઠા ન હોય': (દીકરીને એક વાર આપવાનું હોય માટે એની હદ ન હોય)

મહેશભાઈએ દીકરીના લગ્ન કેવા ધામધૂમથી કર્યા. કહેવાય છે ને, 'કરિયાવરને કાંઠા ન હોય'.

(૪) 'ફરતે એકાદશી ને વચમાં ગોકળ આઠમ': (ભૂખમરાની દશા)

છપ્પનિયા દુકાળમાં તો ઘેર-ઘેર ફરતે એકાદશી ને વચમાં ગોકળ આથમ જેવો તાલ હતો.

(૫) 'ઠાલા આવ્યા ને ભૂલા ગ્યા': (ફોગટ ફેરો થવો)

મેં એમને કહ્યું હતું કે, શનિવાર એ ના આવશો. હવે શું? ઠાલા આવ્યાને ભૂલા ગ્યા.

(૬) 'પાપિયાના પીતર જેવો': (સુકલકડી માણસ)

પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ ન કરે તો સ્વર્ગમાં તેઓ પાપિયાના પીતર જેવા થઈ જાય, એવું કહેવાય છે.,

(૭) 'તેલ ગયું, તૂપ ગયું, હાથમાં ચાડું રહ્યું': (બધી બાજુએથી નુકસાન થવું)

એક બાજુ નોકરી છુટી ને બીજી બાજુ શેરબજારમાં ખોટ, તેલ ગયું, તૂપ ગયું, હાથમાં ચાડું રહ્યું.

(૮) 'પિયરમાં બારશ બોલે ને તેરસ ટહુકા કરે': (ભૂખમરો)

મેં દિવ્યાને ઉછીના તો આપ્યા છે પણ પાછા મળવાની આશા નથી કારણકે, એના પિયરમાં તો બારશ બોલે ને તેરસ ટહુકા કરે.

(૯) 'થાપણ માટે સાપણ થવું': (વસુલી માટે ગમે તે હદ સુધી જવું)

એનો ભરોસો કરશો નહિ, થાપણ માટે સાપણ થાય એવી છે.

(૧૦) 'વાછરુંના ટોળામાં ખોડી ગાય ડાહી'/ 'ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન': (અજ્ઞાનીઓ વચ્ચે અલ્પજ્ઞાની પણ પંડિત ગણાય)

અરે! એની પ્રશંસા તો થાય જ ને, વાછરુંના ટોળામાં ખોડી ગાય ડાહી એના જેવું છે.

આમ, લોકસાહિત્ય કલ્પવૃક્ષ સમું છે. તેની નીચે બેસો અને જે માંગો તે મળે. માનવસ્વભાવ અને તેમની બુદ્ધિકુશળતાને માપવા માટે કહેવતોનો ઉપયોગ ખૂબ જ પ્રચલિત છે. અનુભવોનો નીચોડ કહેવતોમાં રહેલો છે. કહેવત વગરની ભાષા નીરસ લાગે છે. કહેવતો અને રૂઢીપ્રયોગ લોક્બોલીનું સૌંદર્ય વધારે છે, એમાં બેમત ન હોય શકે. આધુનિક યુગમાં કહેવતરૂપી મહામૂલ્યવાન ખજાનો ખોવાતો અને ખવાતો જાય છે. આ વારસાને ગ્રંથસ્થ કરવા માટે જે-તે સંશોધક પાસે માહિતીદાતાનાં લેવલ પર જઈને કામ કરવાની આવડત હોવી જઈએ, ધીરજ હોવી જઈએ. શ્રી મેઘાણી 'રઢિયાળી રાત'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, ઠંડી ગરમી અને વરસાદમાં રખડવું પડે, રોટલો-ડુંગળી ખાવા પડે, માહિતીદાતાને આપણે પણ એમનાંમાનાં જ એક છીએ એવો વિશ્વાસ અપાવવો પડે. માટે, આપણી પાસે આ ક્ષમતા છે ખરી?- એ પ્રશ્ન ખુદને પૂછવો જ રહ્યો.

ચંદ્રેશ શાહ કહે છે,

"શબ્દ મારો પણ સિકંદર હશે,

આત્મા જો એની અંદર હશે"

તો અહીં કેવા શબ્દની વાત કરવામાં આવી છે? જો કોઈ પણ વાક્યમાંથી લય, છંદ, પ્રતિક, અલંકાર, પ્રાસ, વક્રોક્તિ કે પછી કહેવતની બાદબાકી કરવામાં આવે તો જે-તે વાક્ય કેવળ સારી રીતે ગોઠવાયેલા વર્ણોનો સમૂહ જ રહી જાય છે. સમયાંતરે કહેવતો પણ update થતી રહે છે. જેમકે, આપને કોઈને કહીએ કે, તારા મગજને format માર – તો એ આજના જમાનાનો શબ્દ છે. હું એક વાત એ પણ કહેવા માંગું છું કે, સમયાંતરે અમુક કહેવતોની (ભલે એનું પ્રમાણ નહીવત હોય) બાદબાકી પણ થવી જોઈએ. દલપતરામે એમના જમાનામાં કહ્યું હતું કે, 'ઉંટના અઢાર અંગ વાંકા' પરંતુ આજે પણ વ્યક્તિ એવું તુચ્છકારથી બોલે તે યોગ્ય છે ખરું? કારણકે, ઉંટ એ એકમાત્ર એવું પ્રાણી છે કે, જેનામાં અઢાર જેટલી અજાયબીઓ છે. ઇસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો પણ ઊંટને આભારી છે (બાકીની સત્તર અજાયબી માટે જૂઓ 'સફારી' અંક નં:૨૪૬).

ટૂંકમાં, કહેવતો માત્ર કહેવાતી નથી, જીવાતી હોય છે. આપણા માટે જે મજા 'સાંબેલાધાર વરસાદ પડ્યો' એમ કહેવામાં છે તે મજા 'It's rain cats and dogs' કહેવામાં નથી જ. મારી આખી વાત અંતે હું એક જ વાક્યમાં આ રીતે આવરી લઈશ, કહેવત વગરનું વાક્ય એ ચોક વગરના શિક્ષક જેટલું જ અધૂરું છે.

* સંદર્ભસુચિ:

(૧) 'કહેવતકોશ' – રતિલાલ સા. નાયક

(૨) 'દક્ષિણ ગુજરાતની ચૌધરી લોકવાર્તાઓ' – સંપાદક: રોશન ચૌધરી

(૩) 'ચરોતરમાં બોલાતી કહેવતોનો સંગ્રહ' – ચતુર પટેલ

ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ.

5

સંશોધક

પ્રજ્ઞેશકુમાર બી. મકવાણા

મ. શિ., શ્રી કાળાતળાવ પ્રા. શાળા

તા. જી. ભાવનગર

સાર સંક્ષેપ (ABSTRACT)

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ જાણવાનો હતો. અહીં જાગાણી(૨૦૧૩) દ્વારા રચિત 'શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ'નો ઉપકરણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપકરણમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિવિધ શૈક્ષણિક સાધનો, પ્રયુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓને લગતા ૧૬ ઘટકોનો સમાવેશ થયો હતો. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગનું માપન લિકર્ટ પ્રકારના પાંચ બિંદુઓવાળા માપદંડ વડે થયું હતું. વ્યાપવિશ્વમાં સમાવિષ્ટ શાળાઓનું વર્ગીકરણ ત્રણ પ્રકારે કરાયું હતું. સરકારી શાળા, અનુદાનિત શાળા અને ખાનગી શાળાઓ યદ્ચ્છ રીતે પસંદ કરાઈ હતી. જેમાં ભાવનગર જિલ્લાની ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓની યાદૃચ્છિક રીતે પસંદગી કરાઇ હતી. ગણિત-વિજ્ઞાનના ૧૨ પુરુષ અને ૧૬ સ્ત્રી, ભાષાના ૧૯ પુરુષ અને ૩૫ સ્ત્રી તથા અન્ય વિષયના ૧૫ પુરુષ અને ૧૭ સ્ત્રી શિક્ષકોનો એમ કુલ ૧૧૪ પાત્રોનો સમાવેશ કર્યો હતો. પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ SPSS દ્વારા કરવામાં આવ્યું. આ સંશોધનમાં જાતીયતા વિષયક ઉત્કલ્પના (૧) ની તપાસ ટી-ગુણોતર અને અધ્યાપન વિષય સંબંધિત ઉત્કલ્પના (૨) ની તપાસ એફ-ગુણોતર વડે કરાઇ હતી. માપદંડની વિશ્વસનીયતા ક્રોનબેક આલ્ફાઅંક અને અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ વડે તપાસવામાં આવી હતી. પરિણામ દર્શાવે છે કે શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ પરના પ્રાપ્તાંકો પર આલેખ સિદ્ધાંત અનુસાર ગણાયેલ 'સી' અંકનું મૂલ્ય ૦.૮૩ મળ્યું. તેના દ્વારા માપદંડની એકપરિમાણાત્મકતા કે ઘટક યથાર્થતા સિદ્ધ થઈ હતી. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગ પર જાતીયતા કે અધ્યાપન વિષયની અસર ન હતી. શિક્ષકો દ્વારા શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો સરાસરી વિનિયોગ ૭૦.૨૮% જેટલો મધ્યમથી થોડો વધારે જોવા મળે છે.

ભૂમિકા

વીસમી સદીના ઉતરાર્ધમાં થયેલી ટેક્નોલજિની પ્રગતિથી દુનિયાનો કોઈ દેશ કે જીવનનું કોઈ ક્ષેત્ર બાકી રહ્યું નથી. તેમાં શિક્ષણ ક્ષેત્ર પણ બાકાત રહ્યું નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાએ યુદ્ધ વિષયક ગુપ્ત માહિતી બે જુદાજુદા કમ્પ્યૂટર વચ્ચે અન્યને જાણ ન થાય તે રીતે આપ લે કરવા માટે

ઇન્ટરનેટની શોધ કરી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઇન્ટરનેટની શોધ દુનિયાની માહિતી આપ-લેનું મહત્વનુ માધ્યમ બની. હવે ગામડાઓ પણ વૈશ્વિક જોડાણ (world wide web) થી જોડાઈ ગયા છે. આમ, ટેક્નોલજિનો ઉપયોગ ભરપૂર થઇ રહ્યો છે.

સમાજની ગુણવતાનો આધાર શિક્ષકોની સજ્જતા પર રહેલો છે. જ્યારે શિક્ષકોની સજ્જતાનો આધાર તેની અધ્યાપન પદ્ધતિ પર રહેલો છે. ભારતનું ભાવિ વર્ગખંડોમાં સારી રીતે ઘડાય અને શિક્ષકો વર્ગખંડોમાં અવનવા અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડી શકે તે માટે શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો ઉપયોગ સાંપ્રત યુગમાં અનિવાર્ય બન્યો છે. વળી, શિક્ષણ પ્રક્રિયાને સુધારવામાં અને સમૃદ્ધ બનાવવામાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનું મહત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. આથી, શિક્ષકોમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિષયક જાગૃતિ હોવી જરૂરી છે. માત્ર જાગૃતિ જ નહી પણ શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો અસરકારક વિનિયોગ વર્ગખંડમાં અનિવાર્ય છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિષયક જાગૃતિ અને વિનિયોગના સંશોધનો હાથ ધરાયા હતા. જેના પરિણામોમાં એવું જાણવા મળ્યું હતું કે, પરમાર(૨૦૦૦) અનુસાર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિષયક જાગૃતિ નિમ્ન હતી. ચૌહાણ(૨૦૦૧) અનુસાર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિષયક જાગૃતિ મધ્યમ હતી. સેતા(૨૦૦૩) અનુસાર માધ્યમિક શાળામાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વિનિયોગ નિમ્ન હતો. રાજ્યગુરૂ(૨૦૦૫) અનુસાર ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ નિમ્ન હતો. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક ક્ષેત્રે આ પ્રકારના સંશોધનો થયા ન હોવાથી ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ વિશેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બની જાય છે.

સમસ્યા કથન

ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ.

અભ્યાસના હેતુઓ

૧. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડનું યથાર્થીકરણ ચકાસવું.

૨. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનું શાળાના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગનું પ્રમાણ જાણવું.

૩. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના વર્ગખંડોમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ પર શિક્ષકોની જાતીયતાની અસર તપાસવી.

૪. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના વર્ગખંડોમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ પર અધ્યાપન વિષયની અસર તપાસવી.

અભ્યાસના પ્રશ્નો

૧. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનું શાળાના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગનું પ્રમાણ કેટલું હશે ?

૨. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની જાતીયતા સાથે શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વર્ગખંડમાં વિનિયોગનો સંબંધ કેવો હશે ?

૩. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો અધ્યાપન વિષય સાથે શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વર્ગખંડમાં વિનિયોગનો સંબંધ કેવો હશે ?

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ

૧. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના પુરૂષ શિક્ષકો અને સ્ત્રી શિક્ષકોના શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગના સરેરાંશ પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

૨. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના વિભિન્ન વિષયો ભણાવતા શિક્ષકોના શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે અર્થસૂચક તફાવત નહીં હોય.

અભ્યાસની વિશેષતા

૧. પ્રસ્તુત અભ્યાસ પરથી ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગનું પ્રમાણ જાણી શકાશે.

૨. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિશેના વિનિયોગની માહિતી મળશે જે ભવિષ્યના સંશોધન માટેનો આધાર બનશે.

૩. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગ પર તેમની જાતીયતા અને વિષય જેવા ચલોની અસર જાણી શકાશે.

૪. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગ માપદંડ નામનું એક વધુ ઉપકરણ પ્રાપ્ત થશે જે ભવિષ્યના સંશોધનને પથ દર્શાવશે.

૫. આ અભ્યાસ દ્વારા મળેલી માહિતીનો ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોની પૂર્વસેવાકાલીન અને સેવાકાલીન તાલીમ કાર્યક્રમોની રચનામાં મહદ્અંશે ઉપયોગી સાબિત થશે.

૬. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગ જેવા પાસાંને સ્પર્શતા ઉપલબ્ધ સંશોધનોમાં ઉચ્ચતર પ્રાથમિક ક્ષેત્રે થયેલું પ્રસ્તુત સંશોધન સ્થાનિક હોવાના કારણે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂના પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભાવનગર શહેરની ગુજરાતી માધ્યમવાળી ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો વ્યાપવિશ્વ તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

વ્યાપવિશ્વમાં સમાવિષ્ટ શાળાઓનું વર્ગીકરણ ત્રણ પ્રકારે કરાયું હતું. જેમાં સરકારી શાળા, અનુદાનિત શાળા અને ખાનગી શાળાઓ યદ્ચ્છ રીતે પસંદ કરી હતી. અહીં સાત સરકારી શાળાઓ, ત્રણ અનુદાનિત શાળાઓ અને પાંચ બિન-અનુદાનિત શાળાઓનો સમાવેશ કરાયો હતો. અહીં, સ્તરીકૃત યદ્ચ્છ ઝૂમખા પદ્ધતિ દ્વારા નમૂનો પસંદ થયો હતો. નમૂનામાં કુલ ૧૧૪ પાત્રો હતા. જેમાં ૬૮ સ્ત્રી અને ૪૬ પુરુષ શિક્ષકોનો સમાવેશ થયો હતો.

અભ્યાસની ક્ષેત્ર મર્યાદા

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર ભાવનગર શહેરની ગુજરાતી માધ્યમવાળી ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં જાગાણી(૨૦૧૩) દ્વારા રચિત 'શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ'નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપકરણમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિવિધ શૈક્ષણિક સાધનો, પ્રયુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓને લગતા ૧૬ ઘટકોનો સમાવેશ થયો હતો. આ ઉપકરણની વિશ્વસનીયતા અને યથાર્થતા પ્રાથમિક શાળાઓના, માધ્યમિક શાળાઓના અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો નમૂનો લઈ તપાસવામાં આવી હતી.

માહિતી એકત્રીકરણની પ્રવિધિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અભ્યાસકે સૌ પ્રથમ નમૂનામાં સમાવિષ્ટ શાળાઓના આચાર્યોની અનુમતિ મેળવી હતી. માહિતી એકત્રીકરણ માટે 'શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ'નો ઉપયોગ થયો હતો. ભાવનગર શહેરની ગુજરાતી માધ્યમની પસંદગીની શાળાઓમાંથી કુલ ૧૧૪ શિક્ષકોએ માહિતી આપી

હતી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ઉપયોગમાં લીધેલ ઉપકરણના દરેક વિધાનો ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો સારી રીતે સમજી શક્યા હતા. અને શિક્ષકોએ પ્રત્યુતર આપવા માટે ઉત્સુકતા દર્શાવી હતી. સંશોધકે શિક્ષકોના પ્રતિચારો મેળવ્યા હતા.

માહિતીનું વિશ્લેષણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો 'શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ' માટે માહિતીનું વિશ્લેષણ SPSS નામના કમ્પ્યૂટર પ્રોગ્રામની મદદથી કરવામાં આવ્યું. શિક્ષકને આપેલા વિનિયોગ માપદંડના પ્રાપ્તાંકો એકત્રિત કરી શૂન્યથી ચાર પ્રાપ્તાંકો વડે પ્રત્યેક પ્રતિચારનું ગુણાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. ગુણાંકન દ્વારા પ્રત્યેક શિક્ષકનો શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ પરનો પ્રાપ્તાંક નક્કી થયો હતો. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડનું પ્રમાણ જાણવા માટે તેમના પ્રાપ્તાંકોનું આવૃતિ વિતરણ તૈયાર કરીને વર્ણનાત્મક અંકશાસ્ત્રીય ગણતરીઓ કરવામાં આવી હતી.

આ સંશોધનમાં જાતીયતા વિષયક ઉત્કલ્પના (૧) ની તપાસ ટી-ગુણોતર અને અધ્યાપન વિષય સંબંધિત ઉત્કલ્પના (૨) ની તપાસ એફ-ગુણોતર વડે કરાઇ હતી. માપદંડની વિશ્વસનીયતા ક્રોનબેક આલ્ફાઅંક અને અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ વડે તપાસવામાં આવી હતી. માપદંડની યથાર્થતા આલેખ સિદ્ધાંત પર આધારિત કિલફ્સના 'સી' અંક દ્વારા તપાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસના તારણો

૧. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડની વિશ્વસનીયતા ક્રોનબેક આલ્ફાઅંક (૦.૭૮) અને અર્ધ વિચ્છેદન (૦.૭૨) હતો. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડની વિશ્વસનીયતા ઘણી ઉચી હતી.

૨. શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ માપદંડ પરના પ્રાપ્તાંકો પર આલેખ સિદ્ધાંત અનુસાર ગણાયેલ 'સી' અંકનું મૂલ્ય ૦.૮૩ મળ્યું હતું. તેના દ્વારા માપદંડના ઘટક યથાર્થતા સિદ્ધ થઈ હતી.

૩. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો દ્વારા શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો સરાસરી વિનિયોગ ૭૦.૨૮% જેટલો મધ્યમથી વધારે હતો.

૪. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો દ્વારા થતાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ પર તેમની જાતીયતાની અસર ન હતી.

૫. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો દ્વારા થતાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગ પર તેમના અધ્યાપન વિષયની અસર ન હતી.

ભાવિ સંશોધનો અંગે ભલામણો

૧. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો દ્વારા થતાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વર્ગખંડમાં વિનિયોગ અને વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિ વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરી શકાય.

૨. શિક્ષકોનું વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિનિયોગનું પ્રમાણ વધુ હકારાત્મક બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થીઓનો હકારાત્મક વિકાસ થઈ શકે.

૩. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો દ્વારા થતાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગમાં અનુભવાતી મુશ્કેલીઓ વિશે સંશોધનકાર્ય હાથ ધરી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

ચૌહાણ, એ. (૨૦૦૧). માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિ વિષયક જાગૃતિ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુ શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

જાગાણી, વી.એચ. (૨૦૧૩). પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની સ્વ-કાર્યસાધકતા અને વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિના વિનિયોગ વચ્ચેનો સંબંધ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુ શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પરમાર, વાય. (૨૦૦૨). પ્રાથમિક શાળાઓના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વિનિયોગ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુ શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

રાજ્યગુરૂ, એન. (૨૦૦૫). ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વિનિયોગ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુ શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

સેંતા, એમ. (૨૦૦૩). માધ્યમિક શાળાઓના વર્ગખંડમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલજિનો વિનિયોગ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુ શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

'નામરૂપ' ચરિત્ર નિબંધસંગ્રહમાં પ્રગટ થતી ગ્રામચેતના

6

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ
એમ.ફીલ., ગુજરાતી વિભાગ.
ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર.

- **પ્રસ્તાવના:**

ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે 'બાબુ વીજળી' ચરિત્ર નિબંધન સર્જક તરીકે જાણીતા અનિરુદ્ધ ભટ્ટ, પાશ્ચાત્ય અને ભારતીયસાહિત્ય ની વિવેચન શ્રેણીના, સ્વાધ્યાયશ્રેણીના અનેક સંપદાનો-સાહિત્ય લેખોનાં સંગ્રહો, કાવ્ય અને ચરિત્ર નિબંધ જેવા પુસ્તકો આપીને ગુજરાતીસાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેઓ સર્જક વિષયક તરીકે જાણીતા બન્યા છે. અહિત્યના બહુવિધ પ્રદેશોમાં કલમ ચલાવતા આ સર્જક પ્રયોગશીલ વલણ દાખવે છે. માનવવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ અને વિચાર પ્રાધાન્ય દ્વારા અનોખી લાક્ષણિકતાને દાખવી છે. 'નામરૂપ'ના ચરિત્રનિબંધો સર્જાય હૃદયમાં ઊંડી છાપ મૂકી ગયેલા એવા કેટલાય સામાન્ય માનવીઓમાં રહેલા વિશિષ્ટ ગુણો નું દર્શન અહીં થાય છે. સર્જક ના અભ્યાસકાળ દરમિયાન, શિક્ષક તરીકેની નોકરી કરતાં મિત્રો અને બેફીકર બની જીવતા સાધુઓ સાથે લેખકને જીવવાનો જે સમય મળ્યો છે. તે પછી ગ્રામજીવનના તળપદા ભાવોથી અંકિત થયેલા એ જનપદના માનવોના હૈયાના ભાવોની ઝાંખી કરાવી છે. ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ નાના ગામડાના કે વડોદરાની આસપાસના ગામડાના કે બિલીમોરામાં ભેટેલા દક્ષિણ ગુજરાતનાં કોઈ વ્યક્તિ એ જોએલો, જાણેલો અને પ્રત્યક્ષ આનુભવેલા વ્યક્તિઓના કોઈ કોઈ અંશોએ સર્જક ચિત્ત ઉપર જે રીતે કબ્જો જમાવ્યો હશે તેની સ્મૃતિ સર્જક સંવેદનનો વિષય બની અહીં કૃતિરૂપે અમર બની છે.

- **'નામરૂપ' ચરિત્રનિબંધસંગ્રહમાં પ્રગટ થતી ગ્રામચેતના:**

'નામરૂપ'ના વીસ ચરિત્રનિબંધો દ્વારા સર્જકે સમાજમાં વસતા, સામાન્ય અને ગુણે કરીને મોટા વિવિધ વ્યક્તિઓના ચરિત્ર આલેખ્યા છે. આ ચરિત્રનિબંધોમાં આલેખાયેલા પ્રત્યેક પાત્રમાં રહેલી વિશિષ્ટ્તા ને બરાબર પારખી શક્યા છે. સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં રહેનારા, જીવન જીવતાં છતાં પોતાના કાર્યો થી મહેકતા એવા ભિન્ન ભિન્ન સ્તરના માનવીઓની આવી જીવન વિશેષતાઓના પ્રવાહમાં ક્યાંય દટાઇ જાય એ પહેલા અક્ષરદેહ અમર કરવા લેખકે અહીં આલેખ્યા છે. જેનું અસ્તિત્વ નામરૂપ બની માત્ર રહી જાય તે પહેલા એને શબ્દદેહે કંડારીને સર્જકે અનુભવ જગતની સમૃદ્ધિ આબાદ રીતે રજૂ કરી શકાય છે. લેખક સાથે રમતા રમતા, અભ્યાસ કરતાં એવા બાબુ વીજળી, રઘુ અક્કલગરો, ભોળો મગર, ચમન ચક્કી વગેરે બાળકો તેમજ મૂળીબા, કાશીમા, ગપો પંડિત, ગોરબાપા હિરભાઈ માસ્તર, ક્લાર્કકાકા જેવા

વ્યક્તિઓના પરિચય દ્વારા ગ્રામસમાજમાં જીવત સહજ, ભોળા માનવીઓની નીદર્ભ જીવનશૈલી તથા એમની સૂક્ષ્મ ગતિવિધિઓને ઝીણવટ પૂર્વક સર્જકે આલેખી છે.

આ ચરિત્રનિબંધનું પહેલું ચરિત્ર એટલે 'બાબુ વીજળી'. ગામડામાં રહેતા નાની ઉમરમાં વિધવા થયેલા 'ભાભી'નો ફાઇનલ સુધી પહોંચેલો એકનો એક બાબુ. ગામને કુતરા જેવા પાળી અપાર પ્રેમ અને મોટર માટેનું અપાર આકર્ષણ. જ્યારે ગણિતના આંકડાની જાતમાળ જોઈ બાબુ ધ્રૂજતો પણ રામાયણ મહાભારત અને ભાગવતના અનેક પાઠ મોઢે રહી ગયેલા. રાજા નવાબો જેવાકે 'મિર જાફર' જેવાનું નામ યાદ રાખવામાં પરસેવો પણ રેબઝેબ થઈ જતો.

'મિર જાફર' નામનો એક નવાબ હતો. એનો અર્થ લેખક કરી આપે ત્યારે "ઓત્તારી બૂનનું ભલું થાય ..." પછી હસીને પુસ્તક છાપવાવાળા ને જાણે દોષ દેતા હોય "આવી ભૂલભૂલમણી ચ્યમ સાપતા હસી. મીર ઝાફર ઠોયા જેવો નવાબ હતો ઇમ સાપતા ઇયોના બાપ નું સું જતું હતું?"(પૃ .૨) પછી હસી પડ્યો ને ગોદડું ઓઢયાનું પૂછીને કહે –"ઓઢયા વિના કોંય ઈયાદ ન ના રે."(પૃ. ૨)

ઉત્તર ગુજરાતની બોલીનો લેખકે કરેલો સબળ પ્રયોગ નોંધપત્ર છે. પણ રાજા મહારાજાઓ કે પરંપરિત શિક્ષણથી સાવ જુદા જ શિક્ષણ સંસ્કારોથી ઉછરેલ બાબુ પ્રચલિત શિક્ષણ પ્રણાલીથી અકળાય ત્યારે તે પેલા મંદિરના બાવાજી પાસે જઈને બેસતો.

ઉનાળાની રાતે ભજનની રમજાત બોલાવતા બાબુ ને જ્યારે કોઈ છોકરો આવીને કહે "ફલાણાનું કૂતરું ખિસકોલોને પકડીને ખાતું તું" એ જાણતા જ કુતરા નું આવી બનતું. આ કુતરાનો એક હાથ પકડીને બીજા હાથે ફટકારે અને કહે- "ખલી તો રોમને વ્હાલી હતી. તુને રોંમની આંગળીએ ચટાપટા નથ દેખતા?"(પૃ. ૧૦) ગ્રામજીવનની દરેક વાસ્તવિકતાને સહજતાથી સ્વીકારતો બાબુ સહજાતથી હદયસ્પર્શી છે પરંતુ દરેક કાર્ય ને હોશથી કરવાની ટેવ નોંધપાત્ર છે. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું હોય કે બાવાજીનો કોઈ અમથું કામ કરવાનું હોય એ બધમાં બાબુ અગ્રિમ હોય. ગ્રામજીવનની બાલિશતાને પ્રગટાવીને લેખકે બાબુના રમૂજી હાસ્યભર વ્યક્તિત્વનો આલેખ સર્જકની ઝીણવટભરી નિરીક્ષણ શક્તિનો ધોતક છે. તે ગામડાની શાળામાં માત્ર ઊંઘ કરી માસ્તરપણું કરતાં શિક્ષક દંડ પેટે માતાજી (માસ્તરની પત્ની)ને માસ્તરના હુકમ પ્રમાણે પહોચતું કરવું કે એમનું ટાંપુટયું કરવું તે છે. તો બીજી તરફ બાવાજી જેવા કોઈ સાચા વ્યક્તિની વ્યક્તિમત્તાનું દર્શન રઘુના પાત્રથી લેખકે કરાવ્યુ છે. ભણેલા ગણેલા પોતાના સ્વાર્થ સાધવામાં નિપુણ રહે ત્યારે ગામના બાવાજી પરોપકારી, માનવ્યથી રઘુના દોષને ઢાંકે છે. બાવાજીની સાચી વ્યક્તિત્વના દર્શન લેખકે કરાવ્યા છે. થોડી સુઝ સમજ બાળકના માનસમાં પરીવર્તન કેવું પરિણામ લાવે છે તેની ઝાંખી પણ થાય છે.

આમ, બાબુ વીજળી અને રઘુ અક્કલગરો બંને વ્યક્તિ ચરિત્રો માં લેખકે પ્રસંશા લેખન દ્વારા એવી તો રંગોળી પૂરી આપી છે કે પ્રત્યેક પ્રસંગોપાત્રો ગ્રામજીવનની વિશિષ્ટતાઓને પ્રગટ કરે છે. રઘુના પાત્ર તેને જીવનની સહજતા ક્યારેક ગાંડપણ ના સીમાડા સુધી વિસ્તરે છે.

સુખો, ચકલો અને ભગત જેવા નામે ઓળખાતા એક માછી છોકરાના વ્યક્તિત્વના જુદા જુદા રૂપોનું આલેખન 'ચકલા ભગત'માં થયું છે. લેખકે પ્રોફેસર તરીકેની નવી નોકરીમાં જોડાયા ત્યારે કશા જ પરિચય વિના એ લેખકનો સામાન ગોઠવવા લાગે છે. ને પૈસા લેતો નથી એનો મૂળ ધંધો તો શેઠને ત્યાં આવતા દરિયાઈ વહાણોમાંથી દાણચોરીનો માલ વેચવાનો હતો. લેખકને એ વિવિધ વિદેશી વસ્તુઓ બતાવે ને લેવા માટે કહે અને એવું વેપારી વલણ પ્રગટે અને પછી એતો રાત પડે ને 'હિમલેન' ઉપાડે ને સવારથી લાવી મુકી દેતો. તેમાં તેની કુશળ ડ્રાઇવર તરીકેની છાપ પ્રગટે છે. લેખકે દાણચોરીને ચોરી કહેવાય એમ એને વારંવાર સમજાવેલું પરંતુ તે કે ધ્રુવ પંક્તિઓ બોલતો "હું થોડો ચોરી કરતો છુ?" લેખક એને સમજાવે, આ કાળા કામ બદલ તે જેલમાં ગયેલો છતાં એને માટે સહજ હતું. વિકટ પરિસ્થિતિમાં માર્ગ શોધવાની એની કુનેહ પ્રસંગ લેખકના મિત્રો સાથે દરિયાઈ મુસાફરીમાં પ્રગટે છે. તેનો એક અલગ મિજાજ ડૂબતાં માણસોને બચાવવામાં તેની હિમ્મત દાદ માંગી લે તેવી છે. ટેકરી પર બેઠેલા લોકોમાંથી એક બાળક દરિયામાં પડી ગયું. ને 'ચકલો' દરિયામાં પડી ખાસીવારે બહાર આવ્યો "ની ભલે દરિયાપીર બે દા'ડા પછી કાંઠે મૂકી જહે."(પૃ.૯૬) આ અવાજમાં બાળકને ન ગોતી શકવાની વેદના અને કંપ શબ્દોમાં ડોકાય છે. ચકલો ભગત એક તરફ માનવતા મૂલ્યો સભર છે. તો બીજી તરફ દાણચોરી ના ધંધામાં સહજ લેખે છે. પણ એની માણસાઈ ની જીત જોઈ શકાય છે. લેખક દ્વારા દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીના આસ્વાદ અંશો અહી પ્રગટે છે.

'ચમનચક્રી' માં એક વિધ્યાર્થીની જીવનવેદના પ્રગટે છે. વિધ્યાર્થી અવસ્થામાં જોયેલા ભપકાથી કે મહાનગરના જીવનની કુતૂહલપણાની પાછળ રહેલી વાસ્તવિકતા તેને જ્યારે સમજાય છે. ત્યારે ગામડા તરફ પાછો વળી જાય છે. એ મૂળ જીવનને વધુ સાત્વિક માને છે. વડોદરાની આજુબાજુ ગ્રામવિસ્તારના વિધ્યાર્થીઓ ને વડોદરાનું અને ત્યાંનું ભણતર ભારે આકર્ષક હતું. એવો એક વિધ્યાર્થી ચમન ગામડે થી વડોદરા ભણવા માટે આવે છે. સુરજ આથમ્યાની સાથે વડોદરાને કુતૂહલતથી જોઈ રહે છે. છજામાં ઊભો રહી સંસ્કૃત પાકું કરતો ચમન ખરેખર તો સામેના મકાનમાં રાહેતા એક દક્ષિણ કુટુંબની બે દીકરીઓને જોવા માટે ઊભો રહેતો. ઉત્તરાયણના દિવસે છોકરીઓનું ચમનની સામે જોઈ હસવા માત્ર થી એનામાં પરીવર્તન આવી ગયું. વેદિયો વિધ્યાર્થી મટી ઠાવકો બની જાય છે. બીજી તરફ એક ધનવાન પિતાની દીકરીના અતિઆગ્રહે જન્મદિવસે હાજર રહેવા ફી ભરવાના પૈસાથી મોઘો પેન્ટ શર્ટ ખરીદી ભેટ સ્વરૂપે આપે છે. ફી માટે ઘરેથી પૈસા મંગાવતો પત્ર લખે છે. "ફી ભરવાના જે પૈસા તમે આપેલા તે ઓફિસ એ હું ભરવા જતો હતો ત્યારે મારૂ ખિસ્સું કપાઈ ગયું. હવે ગમે તેમ કરીને બીજી રકમ મોકલશો." (પૃ.

૧૧૧) આમ પત્ર લખી પ્રાયશ્ચિત કરે છે. પોતે કશોક ગુનો કર્યાનો અપરાધભાવ અનુભવે છે. તે વિશ્વામિત્રી નદીમાં આપઘાત કરવાનું વિચારે છે. પરંતુ લેખક પાર્ટ ટાઈમની નોકરી શોધી આપે છે. પરંતુ બધુ પડતું મૂકી ચમન પોતાના ગામમાં પરત ફરે છે. અહીં ચમનને પરિસ્થિતિ તેના મૂળ તરફ વાળી દે છે. જે તેના સ્વભાવમાં કે સ્થિતિમાં ગોઠવાઈ શકે તેવું હતું. તેને જ્યારે સ્વીકાર્યું ત્યારે તેનું પરિણામ કેવું વિકટ આવે છે.

'વીસેકવર્ષની યુવતી હાથમાં ત્રિકમ લઈ મારા કમ્પાઉન્ડમાં એક છેડે થી બીજે છેડે જતાં મુક્ત કંઠે ગીત ગાતી હતી. સીસમ જેવો પણ ચળકતો વાન, હલેતી કાયા ને આંખોમાં નર્યું બેખબરપણું.' (પૃ . ૩૩) જેવા પીંછાની આછા લસરેક નાનીનું શબ્દ ચિત્ર લેખકે આલેખ્યું છે. ખુબજ બોલકી અને રમૂજી સ્વભાવની નાની ચપળ અને આશ્ચર્ય-જિજ્ઞાસાથી સભર છે. લેખકની નાની દીકરીને અંગ્રેજી ભણતી જોઈ કામ પડતું મૂકી સહજ રીતે બોલી- "તે ભણવામાં બિલાડાંય આવે?" (પૃ .૩૫)

પોતાના અંગત જીવનનો નિર્ણય પોતે નિર્ભીક બની કોઈ પ્રકારની નાનપ રાખ્યા વિના કહી દે છે,- "ચ્યમ નો પૈણાય ગરીબ સ તે સુ થઈ જ્યું, હેં માજુ, આપડે મેહનત કરસું ને એયને રોટલા ખાસું, ખરું કે નઇ માજી? આપડે ચિયા પૈસા વાળા હતા? આ ભઈ કામ શીખ્યા તે ભગવાને સામે જોયું મકાદમના ટોણા ખઈખઇ મજૂરીમાં શરીરની કરચ્યો જ થતી'તી કે નઇ?"(પૃ ,૩૬) જે મળ્યું તેનો આનંદ કરશું ઊંડું વિચાર્યા વગર જે તે પરિસ્થિતી માં આનંદ થી પસાર કરવાની ગુણસંપન્નતાનું એક ઉદાહરણ છે. નાની યુવાન છે. એક તરફ કામમાં એની સમાધિ છે. તો બીજી તરફ પતિ પ્રત્યે એનું આકર્ષણ છે. લેખક પાસે ક્યારના માટીકામના 'એકસ્ટ્રા' પૈસા નથી. એ પતિ સાથે પિક્ચર જોવા જાય છે. પછી બીજા દિવસે ગમગીનીમાં પતિવિયોગનું દુખ અનુભવે છે. પાછું એ જ ગીત, એજ લિજ્જત, એજ ખુશી આ ચરિત્ર નિબંધ માં તળપદી લોકબોલી ના પ્રયોગ ધ્વારા પાત્રગત લાક્ષણિકતા ને ઉપસાવવામાં સફળ રહ્યા છે.

વિધવા કાશીમાં બપોરે આરામ કરે, કાલા ફોલે ઉધમ એજ એનું જીવનનું ધ્યેય. એમની બેસવાની એક જગ્યા નિશ્ચિત, ઓસરીમાં બેસવાની ભેડી પર બેસતા. "કાગડો ખાઈને આવેલી કહે" એમની એકજ જીવનની સમસ્યા તે પુત્રવધૂની કૂખે દીકરો નહીં તે. તેમણે જ્યારે પુત્રવધૂ પસંદ કરી ત્યારે એમના વેવાઈની નાની દીકરી પસંદ કરેલી પણ એનો વિવાહ બીજા સાથે નિશ્ચિત થઈ ગયેલો છતાં કાશીમાના મનમાં રહેલો વસવસો સમય બતાવ્યો બેજ દીકરી થઈ એજ 'ભાભી' પુત્રવધૂનો દોષ તેથી તેઓ સતત એની ધૃણા ભાવથી જોતાં જે મળ્યું તેનો મહિમા નહીં , ને ન મળ્યું ઓરતા કરતાં કાશીમાં.

પરોપકારી, પરગજુવૃતિનાના અને કપરાકાળમાં કસોટીમાંથી પસાર થતાં જીવીબા સહનશીલ નારી છે. સોળ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થયેલાં જીવીબાનો એક અવતાર પૂરો થયો ને બીજો અવતાર શરૂ થાય છે. ભગત પિતાના ઘરે પાછા આવે છે. પોતાની અને પિતાની બધી મિલકતના એક માત્ર વારસદાર

જીવીમા પરમાર્થ માર્ગે બધું વેચી નાખે છે. છેવટે સાધુઓના સ્વાગત માટે ઘરનો એક આશરો પણ વેચી નાખે છે. અહીં તેની ધાર્મિક વૃતિ પૂર્ણરીતે પ્રગટ થાય છે. ભગત પિતાએ ગામ નાતને ચોરે દાનમાં આપેલ મકાન એક ભાગમાં ગામના આગેવાનને રહેવા જણાવ્યું. ત્યારે ભગત સતીનારી "મારે એકલી ને કેટલું જોવે?" કહી પોતાની સંપત્તિનું સદર્થે લીલામ કરતાં જોવે છે. સાથે લોકાપવાદ અને લોક નિંદાનો ભોગ પણ બને એ પરિસ્થિતિમાં એમનું મનોબળ સદા મસ્ત ફકીર જેવું રહ્યું છે.

ગામના ચોરે ભગત પિતાએ દાનમાં આપેલ મકાનમાં રહેતા જીવીબા ગામલોકે થાળી ઢાંકી જતું પણ આ તો રોજનું થયું. લોકનિંદા અને ઉપેક્ષા થવા લાગી "આવી મળ તો જીવીબા અનશન કરે, નહીં નકોરડા ખેંચે"(પૃ . ૧૨૭) પ્રેમાનંદ ‘સુદામાચિત્ર’ની પંક્તિ જેવું જ જીવીબાનું જીવનનું વાસ્તવ સમાન રીતે રજૂ થયું છે. આજે વર્ષો પછી જીવીબા નથી પણ ત્યાંથી પસાર થતા લેખક ને સંભળાય છે. –"ભગત દેખ રાજી હુઈ, જગત દેખ રોઈ"(પૃ .૧૨૯)

આમ, જીવીબા મીરાંબાઈની ખમીરી અને ખુમારી છે. તો સુદામાની રંક સ્થિતિનું સામ્ય પણ જોઈ શકાય છે. પરંતુ મીરાંબાઈ કે સુદામા જેવાની ભક્તિ સઘળી મિલકત ને પર્માર્થે ખર્ચતા જીવીબા સાચા અર્થમાં ભક્તિવાન છે.

"સાધુતો ચલતા ભલા"માં સૌરાસ્ટ્રના એક ગામમાં હનુમાનજીની દેરીના એક સાધુ સાથે થયેલા મેળાપનો પ્રસંગ નોંધાયો છે. એમાં વૃદ્ધ સાધુ ને યુવાન સાધુ સાથેનો રહસ્યમય વાર્તાલાપ તથા વૃદ્ધસાધુએ લલકારેલા દોહા નો અર્થ કરવા કહ્યું. ત્યાં એક ચમત્કાર સર્જાય છે. પાસે બેઠેલો કૂતરો માનવવાણીમાં પોતે અહંકાર ને કારણે શ્વાન થયાનું જણાવે છે. પંડિતાઈ એ અહંકારનો વિષય છે. પરંતુ બુદ્ધિને પેલે પર જ્ઞાનના ઘમંડ પછી રહેલો અર્થ પામવાનો પ્રયત્ન કરવા પેલો શ્વાન ભલામણ કરી રહયો છે. વૃદ્ધ સાધુ સાથે લેખક વનસ્પતિશાસ્ત્રની ચર્ચા કરે છે. ત્યારે વૃદ્ધ સાધુ બકરાના શરીરને ભોંકાયેલા કાંટાનો પણ ઉલ્લેખ કરી વનસ્પતિની વિશિષ્ટતા અને કુદરત ના રૂપોનું નિર્દેશ કરે છે. લેખકને સાધુઓની ભાષામાં ભારતની સ્વતંત્રતા ક્રાંતિકારીઓનો અણસાર સંભળાય છે.

પાશ્ચાત સંસ્કૃતિથીના દૂષણોથી ત્રાસી ગયેલી નવવધૂ જુલી અમેરિકા થી પરત ફરે છે. અમેરિકાના ગ્રુપ સેક્સના વિચારે નૈતિકતાના ધોરણે ન છોડી શકતી અમેરિકા, પતિ બધું છોડવા તૈયાર થાય છે. લેખક સાથેની વાતમાં એ જણાવે છે. "શાદી પાક ઔરત કે લિયે એક હી દફે હોતી હૈ સાબ"(પૃ .૧૦૩)

ઉત્તર દક્ષિણ કે મધ્યગુજરાતની લોક બોલી તળપદી શૈલીમાં બોલતા આ ચરિત્રો સાચા અર્થમાં સરળ બન્યા છે. ખુબજ સરળ છતાં માર્મિક શૈલી આ ચરિત્રો નિબંધ નું જમા પાસું છે. વચે વચે આવતી લોકગીત, ભજન કે કાવ્યપંક્તિઓ ધ્વારા લેખકે પાત્ર માનસનો પરિચય બરાબર આપ્યો છે.

તળપદું શબ્દ ભંડોળ લેખકની શૈલીની આગવી લક્ષલિકતા બની રહે છે. પ્રસંગ પાત્ર કે પરિસ્થિતીનો ઉચિત સંવાદ રચીને લેખકે વ્યક્તિચિત્રનું તાદૃશ્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉત્તર ગુજરાતની લોક બોલીના કેટલાક અંશો જોઈએતો...

"ઓઢયા વિના કોઈ ઇયાદ ન જ ના રે..."(પૃ. ૨) બાબુની મૂંઝવણ,રામજી મંદિરે ગયેલા બાબુ અને બાવાજી વચે સંવાદ નોધપાત્ર છે.

એમાં હિન્દી છાંટ પણ જોવા મળે છે.

"ઇતના લેઈટ કયું આયા બાપજી,પઢને ફ બેઠા થા"

નટિયાના બાપનો કોય કડપ!કોય કડપ!હરફ કાઢું તો હાથ આયુ ઇ સુટું ફેક. આ જોયો મારી આશય ઉપરનો ઘા!સુંતુ દાતરડું જ ફેકેલું. ઇમોનું મારા નાટિયામાં કોફ ન મળે પછી થોડીવારે ઉમેર્યું.

" રોડ દફલા સ મુઇને ચ્યોક મારી જ નજર ન લાગ"(પૃ .૬૭)

"ઊંટડી નું દૂધ રાખીને મેલાઈ મઈ કીડા કીડા પડે?"(પૃ .૭૭)

'રહીમચાચા' માં

"કિસને કહાકિ મૈં કોલેજ જા રહા હું?"

દક્ષિણ ગુજરાતની લોકબોલીમાં પ્રયોગ 'ચકલો' ભગત માં જોવા મળે છે.

લેખકે પાત્રોચિત કાવ્યપંક્તિઓ, લગ્નગીતની પંક્તિઓ કે ભજન ની પંક્તિઓ મુકીને પાત્રના મનોભાવનની બરાબર પ્રગટ કર્યા છે. નોની કોયલ હોય કે મૂળીમા હોય કે ગોરબાપા વગેરેમાં ઉચિત પંક્તિઓ મુકીને લેખકે પાત્ર તથા કથ્યિતને બરાબર ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે.

- ઉપસંહાર:

સમગ્ર રીતે ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાને અંકે કરી જીવનારા વ્યક્તિઓ "નામરૂપ"આલેખ્યા છે. જીવનના અનેક ભાવો-અભાવોની વચ્ચે જીવનારી આ પાત્રસૃષ્ટિ પોતાના નાના મોટા ગુણોથી સંપન્ન છે. ક્યાંક માનવી એષણાઓ કે ટૂંકા સ્વાર્થને શોધતા આ પાત્રો જીવનમૂલ્યોને પ્રગટ કરે છે. જીવનની વરવી પરિસ્થિતી સામે પોતાનો પોતે જ કરી લેનારા ને નિજાનંદ થી જીવનરા આ ચરિત્રો ગ્રામજીવનની મૂલ્યવાન સંપતિ સમા છે. સમય સાથે બદલાતા જતાં જીવનમાં જૂની રૂઢમલ પ્રણાલી ને વળગી ચાલતા,સામાજિક ન્યાય-અન્યાય નો ભોગ બનતા તો ક્યારેક નવી જીવંરીતિ ને સહજ

રીતે અપનાવતા,પાપ કે પુણ્ય સારા નરસાનો ખ્યાલ કર્યા વિના પોતે જે કે છે તે જીવે છે. તેજ સાચું માનીને જીવતા પાત્રોની ભાવસૃષ્ટિ અજબ ગજબ થી ભરેલી છે. પાત્ર થી સ્વભાવગણ લાગણિક્તાઓ ને બરાબર વફાદારી થી સજ્ર્કે આલેખીને જેના તે રૂપમાં યોગ્ય રીતે આલેખ્યા છે.

- સંદર્ભગ્રંથ:

1. **નામરૂપ, ચરિત્રનિબંધ સંગ્રહ, લેખક- અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રકાશન- આર. આર. શેઠની કંપની, પ્ર.આ.-૧૯૮૧**
2. **ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ, લે- જયંત કોઠારી, પ્રકાશન- યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. આઠમી આવૃત્તિ-૨૦૧૮**

वैदिकसाहित्ये गुरुतत्त्व-विमर्शः

लेखक
डॉ.कपिलदेव हरेकृष्ण शास्त्री
Assistant Professor
Department of Traditional Sanskrit Studies
Baroda Sanskrit Mahavidyalay
The M. S. University of Baroda
Vadodara, Gujarat,

7

जगत्यस्मिन् मानुषजन्मजुषां जनानां मोक्षप्राप्तिरेव चरमलक्ष्यं वर्तते । तदर्थमेव उपवासादि यमनियमधर्मास्तपः स्वाध्यायादयो वा प्रयासाः प्रवर्तन्ते। तत्र सर्वत्र सर्वेष्वपि प्रसंगेषु कश्चिद् उपदेष्टा अपेक्षते । सर्वत्र ज्ञानार्जनार्थं कस्य चिन्मार्गदर्शकस्यापेक्षां वर्तते । आसृष्टेरयं क्रम प्रवर्तते। यथा **स्वाध्याय धर्मः**[१]। परापरयोः विद्ययोरुपदेष्टा आचार्यः गुरुः शब्देन वा सम्बोध्यते । यद्यपि गुर्वाचार्ययोरर्थः शास्त्रेषु बहुधा प्रतिपाद्यते तथापि तयोस्तात्त्विकार्थः कीदृश इत्याशयस्य विवेचनम् अत्र प्रस्तूयते।

भारतवर्षे समग्रेष्वास्तिकग्रन्थेषु गुरुतत्त्वस्य महिमा सर्वत्र जेगीयते। वेदस्य बहव्यः शाखाः विलुप्ताः कालवशादिति समुपलब्धशाखागतमन्त्र-ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सु विद्यमानं गुरुतत्त्वं यथोपलब्ध प्रमाणैः प्रस्तूयते । **श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छदिति** [२]कालिदासवचनात् क्वचित् स्मृतीनाम् अपि प्रमाणं यथाप्रसंगं प्रस्तोष्यते।

'गृ' शब्दे निगरणे इति क्र्यादितुदादि परस्मैपदीधातुभ्यां गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि गिरत्यज्ञानमिति च गुरुः[३]। गीर्यते स्तूयते देवगन्धर्व -मनुष्यादिभिरिति गुरुः बृहस्पतिः । अथ स निषेकादिकृद् गुरुः,मन्त्र व्याख्यानकृदाचार्यः [४]। पुराणोपनिषत्स्मृतिग्रन्थेषु व्याख्यातः गुरुशब्दार्थः मनुना उक्तम् -

निकषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥[५]

नीतिशास्त्रकारेण गुरुशब्देन पिता उच्यते। यथा -

....

१.वेदाध्ययनं नित्यं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा।
भट्ट पादाः

२.रघुवंशम्.२.२,

३. शब्दकल्पद्रुम,पृ.३४०,

४.अमरकोष.२.७,

५.मनुस्मृति.२.१४१,

जनिताचोपनेता च विद्यादाता तथैव च।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृतः ॥[१]

प्रायः संहिता ब्राह्मणयोराचार्यार्थे पर्यवतिष्ठते तदर्थसंक्षेपात् । अतः श्रुतिस्मृत्योः गुर्वाचार्ययोरर्थः प्रायः समानमेवास्ति णिजन्तप्रयोगात् । आचार्यः आचारं ग्राहयति,आचिनोत्यर्थं,आचिनोति बुद्धिमिति वा । तथैव गुरुः ग्राहयति ज्ञानं हरत्यज्ञानं चेति सत्करणे सदकरणे उभयोः सार्थकता ।

गुरुशब्देन ज्ञाति बान्धवादयोऽपि गृह्यन्ते । ऋग्वेदे गुरुशब्दः भारार्थमपि विभर्ती । एवं गुरुशब्दनिष्ठाः विभिन्नार्थाः यथा प्रसंगमादाय निर्वक्ष्यते । गुर्वाचार्ययोः समानार्थता यथा -

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ (२)

एभिःश्लोकैरुपनीत वटोः शौच्याचारादीनि नित्यकर्माणि तथा वेदाध्ययनं शिष्येण गुरुक्तप्रकारेण कर्तव्यमिति प्रतिभाति । **स्वाध्यायोध्येतव्य** (३) इति श्रुतिरपि गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणधर्ममेव प्रतिपादयति । अत एव कोषकारोपि वक्ति- **अनूचानः प्रवचने सांगेधीतीति**(४)। उपनयनशब्दार्थोप्यमुमेवार्थं व्यनक्ति । उप समीपे गुरोः नीयते वटुः वेदाध्ययनार्थमिति । एतावान्सन्दर्भस्यायमाशयो यत्- उपनयनानन्तरं वटुः गुरुकुलवासपूर्वकं वेदाध्ययनं कुर्वन् नित्यकर्माणि सम्यगनुतिष्ठतीति गुरुशब्देन वेदाध्यापकः सिद्धयति ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ (५)

इन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्याग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ श.ब्र.११.५.४.२,

....

१.चाणक्यनीति

२.मनुस्मृति.२.६९-७१,

३. श.ब्रा.११.५.६,

४. अमरकोष.२.१०,

५.मनुस्मृति.२.१४०,

शतपथब्राह्मणे उपनयने नियुक्तं ब्रह्मचारिणं यदाचार्यः पृच्छति-को नामासीति तदा ब्रह्मचारी कथयति - **यदहरहाचार्याय कर्म करोति,स यदहरहराचार्याय कुलेनुतिष्ठते**'(१) इत्येवं बहुत्र वेदविद्या प्रदात्रे गुरुकृते आचार्यशब्दः प्रयुक्तो वर्तते । अथर्ववेदे तथैवाशयः ब्रह्मचारीसूक्ते प्रतिपाद्यते -

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।

तं रात्री उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥

आचार्यस्ततक्ष नभसी उभे इमे उर्वी गम्भीरे पृथिवी दिवञ्च ।

ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तस्मिन् देवाः सम्मनसो भवन्ति ॥ (२)

गुरुपदिष्ट तपसा तप्यमानो ब्रह्मचारी दिक्षु चकास्ति । गुरुकुले विद्या निष्णात स्तपोनिष्ठ पृथिव्यां बहुरोचते । यथा -

तानि कल्पद् ब्रह्मचारीसलिलस्य पृष्ठे तपोतिष्ठत् तप्यमानः समुद्रे ।

स स्नातो बभ्रूः पिंगलः पृथिव्यां बहु रोचते ॥ (३)

अतः श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणसमीक्षणेन गुर्वाचार्ययोरर्थः समानमेव प्रतिभाति । आगमपुराणादिशास्त्रेषु दिव्यज्ञानप्रदानार्थं यो हि गुरुत्वेन प्रतिपाद्यते स एव वेदज्ञानप्रदायकः वेदे संहिताब्राह्मणोपनिषत्सु आचार्यत्वेन-

अभिधीयते । क्वचिद् उपनिषद्भागं परित्यज्य वेदेभागे गुरुशब्दस्य साक्षादुपलब्धिर्न तथा दृश्यते गुरुशब्दाशयः शास्त्रसिद्धान्तानुसारेण तत्त्वोपदेष्टा गुरुर्भवति। परन्तु व्यावहारिके जगति वयसा सम्बन्धेन च पूजनीयत्वात्केचन ज्ञातयोऽपि गुरुत्वेन कथ्यन्ते। मातृ पक्षतः, पितृ पक्षतः, पुंसः स्त्रियश्च।

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः॥(४)

सामविधानब्राह्मणेऽपि गुरुवर्गस्य संकेतः प्राप्यते।

भ्रातरं मातुलं पितृव्यमिति गुरुजातीयान् प्रसाद्य इति।

भारतीय दर्शने गुरो स्थानं सर्वोपरि वर्तते। ....

१.गोपथ.ब्रा.२-३.४,

२.अथर्ववेद.काण्ड.११.५.३,८,

३. अथर्ववेद.काण्ड.११.५.२६,

४.शब्दकल्पद्रुम.पृ.३४०,

वेदानुमतानि सर्वाण्यास्तिक दर्शनानि गुरोर्महत्त्वं मुक्तकण्ठेन गायन्ति । साम्प्रतं समुपलब्धेषु संहिता ब्राह्मणग्रन्थेषु गुरुशब्दस्योपलब्धिस्तादृशार्थे प्रचुरतया न लभ्यते,यादृशार्थ गुरुशब्दस्य लोकप्रसिद्धो वर्तते । साम्प्रतं समुपलब्धेषु वेदभागेषु यद्यपि गुरुशब्द तत्त्वोपदेष्टत्वेन न दृश्यते तथापि तदर्थस्य लोकप्रसिद्धत्वात् कुत्रापि विलुप्तासु शाखासु अनुमानं शक्यते।

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता।

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता॥ (१)

वेदमन्त्रेषु गुरुशब्दः प्रकरणानुरोधनेन बृहद्,महदादिरूपेण दृश्यते। अत्र

भारार्थे वर्तते- **परा ह यत् स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरुः ॥** (२)

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुकैः। ऋग्वेद.१.४७.४

अत्र गुरुः गरितास्तु भाररुपेण वर्तते- **गुरुं भारं न मन्य।**(३)

उपनिषद्भागे गुरुशब्दः तत्त्वोपदेष्टात्वेन गृह्यते -

यस्य देवा परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।

स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदानुशासनम्॥ (४)

पुराणेष्वपि तथैवाम्नायते -

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।

गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥(५)

अयं श्लोकः गुरुगीतायां वर्तते। तत्र त्रिषु अध्यायेषु विभक्ताः सन्ति। प्रायः त्रिंशत् संख्याकाः श्लोकाः वर्तन्ते। एवं भारतीयदर्शनानुसारं मन्त्रब्राह्मण उपनिषदां विवेचनेन तदनुवर्तिनां स्मृतिपुराणानां समीक्षणेन च गुरुशब्दः किमपि महत्तत्त्वं बोधयति। तापत्रयशमनार्थं पुरुषार्थ चतुष्टयसंसिध्यर्थं च भारतीय दर्शने आचार पर्यायः गुरुरेव शरण्यं भवति। अतो गुरोर्महत्त्वमासृष्टेः जेगीयते भूमण्डले।

....

१.जै.न्या.१.३.१,

२.ऋग्वेद.१.३९.३,

३.ऋग्वेद.४.५.६,

४.शाट्यायनीयोपनिषद.३७,
५.स्कन्दपुराणान्तर्गत गुरुगीता श्लो.६

परिभाषेन्दुशेखरे शिक्षणप्रक्रिया

8

प्रस्तोता
उदितः जितेन्द्रः शर्मा
शोधच्छात्रः
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेरावलम्

शिक्षाशास्त्रमेकं ज्ञानशास्त्रम्, उच्चारणशास्त्रमिति, व्यवस्थापनम् तत्तत्स्थानीयाः वर्णाः, विभिन्नार्थस्य द्योतकाः, यथा शषसहाः, वर्णव्यवस्था, संश्लेषणम्, विश्लेषणम्, संयोजनम्, विच्छेदश्च, अर्थकथनम्, आख्यानम्, लक्ष्ये नियोजनम्, सिद्धान्ताख्यानम् इत्यादि सर्वं विदुषा भट्टेन कृतम् तत्र एका नूतना दृष्टिरावश्यकी।

शिक्षणं विकासकारिणीप्रक्रियायाम् अन्तर्निहितं ज्ञानमेव कालानुगुणं विशेषपरिस्थितौ प्रस्फुटितं जायते । इति धिया वैज्ञानिकशिक्षणं पारम्परिकशिक्षातः एव प्रस्फुटितं जायते इति निश्चितं तत् व्याकरणग्रन्थेषु वर्तते इति आचार्यकक्षायां अध्ययनशीलः आसीत् तदानीमेव मदियो विचारः आगतः। अतः विषयोऽयं चितः। एतेन शोधपत्रेण पाश्चात्यानां भ्रान्तिः यत्प्राचीनशास्त्रेषु शिक्षणम् नास्ति इति निर्मूलनम् । तेनैव कारणेन “शैक्षणिकविज्ञानदृष्ट्या नागेशभट्टेन कृतः परिभाषेन्दुशेखरः ग्रन्थः कथम् उपयोगी” इति अस्मिन् शोधपत्रे अल्पः प्रयासः कृतः अस्ति।

शिक्षणप्रक्रिया

परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थः नागेशभट्टस्य अनुपमा कृतिः । तत्र शताधिकाः परिभाषाः व्याख्याताः । ताश्च पाणिनिसूत्रेषु पठिताः, सुत्रवार्तिकेषु उपनिबद्धाः, प्राचीनाचार्याणाम् प्रोक्ताश्च । अस्य ग्रन्थस्य वर्ण्याः विषयाः । अत एव **“वैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते”**[1] । अनेन ग्रन्थस्य सर्वाङ्गपरिपूर्णता सिद्ध्यति । “परिभाषेन्दुशेखरः” इति नाम अपि परितः भासन्ते या सा परिभाषा । सा एव इन्दुरिव शेखरे यस्य ग्रन्थस्य स परिभाषेन्दुशेखरः ग्रन्थः । अर्थात् परिभाषायाः प्रकाशकः ग्रन्थः । अनियमे नियमकारिणी परिभाषा । यत्र नियमाः न भवन्ति, तत्र नियामकाः परिभाषा विधिसूत्रेण एकवाक्यतां जनयन्ति । तेन लक्ष्याणि सिद्ध्यन्ति । इत्यस्य ग्रन्थस्य प्राथमिकं लक्ष्यं यथा - **“केचित्तु - परिभाषाविषये ‘तस्मिन्’ (१-१-६६) इत्यादिवाक्यार्थबोधे ‘सप्तमीनिर्देशादिः क्व’ इति पर्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकलतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः । कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः**[2] । तस्मिन्निति सूत्रघटकपूर्वपदार्थस्य निर्दिष्टपदस्य अर्थस्य इको यणचि सूत्रघटकपूर्वपदार्थेन सह अभेदान्वयः क्रियते । तेन अजव्यवहितपूर्वस्य इकः यण् सम्पद्यते । तेन सुद्ध्युपास्यः

---

[1] परिभाषेन्दुशेखर - प्रस्तावना , पृष्ठ - २ । प्रकाशक - चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी, २०१४।

[2] परिभाषेन्दुशेखर - शास्त्रत्वसम्पादनप्रकरणम् , “कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” पृष्ठ - ८ । प्रकाशक - चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी, २०१४।

इत्यादि प्रयोगाः सिद्ध्यन्ति । तत्र परिभाषायाः लक्षणं अनन्तरं ग्रन्थस्य उपोद्घातः संज्ञापरिभाषाविषये ग्रन्थकारस्य पक्षद्वयम् । प्रथमम् उपन्यस्तं, तद्यथोद्देशसंज्ञापरिभाषम्, कार्यकालसंज्ञापरिभाषम् च । यथोद्देश्यकार्यकालाभ्यां ग्रन्थकारेण नागेशभट्टेन उभयोः पक्षयोः स्वीकुर्वता । व्याख्यात्मकशैल्या इत्थं - **"उपदेशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनश्चायम् । यत्र देश उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते 'भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमि'ति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्रहिप्रतिपत्रपेक्षोऽयं पक्ष इति 'ईदूत्' (१-१-११) सूत्रे कैयटः**[3] । पदच्छेदः अनन्तरं पदार्थस्य उक्तिः । तत्पश्चात् विग्रहः योजनया परिभाषार्थं स्पष्टीकृत्वा उदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च दत्त्वा आक्षेपं अनन्तरं समाधानं च दीयते । परिभाषासु क्रमबद्धता तारतम्यता च वर्तते येन अध्यापकस्य छात्रस्य च रसः प्रवर्तते । अस्याः प्रतिपादनशैली वैज्ञानिकी वर्तते । येन एकस्य पश्चात् अपरस्य क्रमेण ज्ञानं जायते । अनुबन्धविषयिणीपरिभाषाज्ञानार्थे **"अनेकान्ताः अनुबन्धाः[4]"** तद् सः एव वस्तुतस्तु एकान्ताः इत्येव न्याय्यं इत्युक्त्वा काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते इत्यादिभिः व्यवहारिकवचनैः अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शितं । बहुषु स्थलेषु परिभाषाणां अन्तरङ्गबहिरङ्गनियमं परिकल्प्य धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गं तद्भिन्नं बहिरङ्गम् इति परिभाषायाः व्याख्यानावसरे लौकिकन्यायः यथा मनुष्यः प्रातरुत्थाय पूर्वं शारीरिकं कार्यं करोति अनन्तरं परिवारजनानां, तदनन्तरं मित्राणाम् इति व्यवहारबलेन परिभाषासिद्धिः साधिता । अतः व्यवहारिकदृष्ट्या सामाजिकदृष्ट्या अपि परिभाषाणां पाठने क्लेशः न्यूनः अवश्यम्भावी । अतः पूर्वं व्यवहारः पाठनीयः । यच्छात्राः पूर्वतः जानन्ति पश्चात् परिभाषाणां तद्व्यवहारिकदृष्ट्या तुलनां विधाय परिभाषाणाम् उपस्थापनं भवति चेत् छात्राणाम् अवबोधने न काचित् क्षतिः । यथा स्थानेऽन्तरतमः इति सूत्रस्य उपरि पठिताः परिभाषाः यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानतः आन्तर्यं बलीयः इत्यनेन यथा लोके स्थानिकानां जनानां बाहुल्यं गृहे परिवारस्थानां समाजे सामाजिकानां, राष्ट्रस्तरे राज्यस्तरीयाणां एवं विदेशेषु देशीयानां जनानां प्राथम्यं इति पूर्वं विनिर्दिश्य पश्चात् स्थानकृत आन्तर्यं बलीयः इति परिभाषायाः पाठनं भवति चेत् चत्वारः अपि अंशाः सूक्ष्मतया छात्रबुद्धिषु गतार्थो भविष्यति । अस्याः पाठनकलायाः अभावे न तदतिरिक्तोपायेन इदं सिद्ध्यति ।

अपेक्षाबुद्धिः ((जिज्ञासा) आचार्यनिष्ठता, विश्वसनीयता, अपेक्षाबुद्धिश्च)

शिक्षणस्य कार्ये अभ्यासस्य महत्त्वं वर्तते । यस्मिन् काले, अध्याये, पादे, क्रमे वा यस्य सूत्रस्य उपदेशः तदानीं तत्काले वा गुरुणा आदिष्टः यत् पुनः पुनः आदैच् इति श्रवणेन ऐच् पदस्य शक्तिः ऐकारौकारयोरिति स्मारं-स्मारम् अभ्यसते हृदयङ्गमं च कुरुते । तत्र तस्य विश्वस्तबुद्धिता आचार्यं प्रति गमयति अत्र अपेक्षाबुद्धिः वर्तते वा वानरीन्यायः प्रवर्तते । यथा मर्कटस्य पुत्रः स्वकीयमातुः शरीरेण श्लिष्टो न तु तं कदापि त्यजति तद्वत् विद्यार्थी अपि संज्ञा संज्ञिपदानां च उपेक्षामकृत्वा ग्रहणं करोति तत्तस्य अपेक्षा

---

[3] परिभाषेन्दुशेखर - शास्त्रत्वसम्पादनप्रकरणम् , "कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" पृष्ठ - ७ । प्रकाशक - चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी, २०१४ ।

[4] परिभाषेन्दुशेखरः, शास्त्रत्वसम्पादनोद्देशप्रकरणम्, ४ ।

उच्यते । अपेक्षाबुद्धिरपि छात्रे उत्पादिता स्यादिति अनया परिभाषया सूच्यते, तज्जिज्ञासा ज्ञानस्य कारणं विकासश्च ।

त्रुटेः शिक्षणम्

उपेक्षितस्य तथ्यस्य पुनर्ज्ञानाय यतते तदपि स्वकृतत्रुट्या पुनः शिक्षणमिति शैक्षणिकविज्ञानदृष्ट्या उत्तमो वर्तते । तत्र तुलनायाः सिद्धान्तः एकस्याः अपरेण सह तुलनया छात्राणामवलोकनेन त्रुटिः का ? इति स्वयं छात्रः अवगच्छति तदेव स्वयं शिक्षा इति शिक्षणविद्भिः स्वीकृतम् अनुभूयते च अस्माभिः यथा कार्यकालयथोद्देशयोः भेदः लाभः उत् वा हानिरिति विचार्य विवेकस्य विलासः तदेव विवेकः उत्तमा शिक्षा इत्युच्यते। "विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः"[5] भर्तृहरिः नीतिशतके ।

[6]"अप्रगल्भा पदन्यासे जननीरागहेतवः", जनानां विरागस्य हेतुभूताः यथा बालकाः प्रवर्तन्ते तथैव कवयोऽपि इति कृत्वा अभ्याससिद्धान्तोऽपि परिभाषेन्दुशेखरे मनोवैज्ञानिकी च आकल्यते विद्वद्भिः ।

भर्तृहरिणापि व्याकरणदर्शने "असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते"[7]। उद्देश्यमभिलक्ष्यैव क्रियासम्पादनं क्रियते । उद्देश्यं विना कश्चिदपि न प्रवर्तते उद्देश्यं, फलं च विज्ञायैव प्रवर्तना । उद्देशः उपदेशदेशः इति प्रकल्पते यथोद्देशपरिभाषायां गृहीतशक्तिः बालकः वाक्यार्थज्ञाने, सूत्रार्थज्ञाने सति शास्त्रव्यवहाराय तद्देशे एव ग्रहणं कुरुते । उच्चारणकाले सद्यः अनुच्चारणमिति शिक्षणसिद्धान्तः ।

बालपदम् (जिज्ञासावृत्तिः, प्राकृतिकशिक्षणसिद्धान्ताश्च)

शिक्षणार्थः बालबुद्धिरपेक्षते । मातुः अनुकरणं कृत्वा बालकः अनुक्षणम् उच्चारणं करोति यदि तस्य उपेक्षां कृत्वा अन्यत्किमपि करोति चेत् विस्मृतिः । ज्ञानं मात्रं क्रियया विना उपेक्षितमेव "यस्तु क्रियावान् पुरुषस्तु विद्वान्" । "विद्वान् सर्वत्र पूज्यते", "ज्ञानं भारः क्रियां विना" उत् वा क्रियायाः फलं विज्ञायं कर्तृत्वादिदोषावहं विज्ञाय सनकादिवत्सन्यस्तो ज्ञायते निवृत्तमार्गी जायते ।

बालानाम् सुखबोधाय इत्युच्चार्य स्तनन्धयोः न अपितु व्याकरणादिशास्त्रीयाणां परिभाषाणां जिज्ञासुर्बालः स च सामान्यतया ज्ञातोऽपि परिभाषार्थः महाभाष्यकैयटादिग्रन्थानुशीलनद्वारासम्पूर्णपरिभाषार्थावगन्तुमक्षमः स बालः तस्य सुखबोधाय - "परिभाषेन्दुशेखरम्" ।

---

[5] नीतिशतकम्, श्लोक १० ।

[6] नलचम्पू प्रथमोच्छवासः ।

[7] भर्तृहरिप्रणीते वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे ।

ज्ञातेऽपि तत्त्वे अज्ञाततत्त्वविषयकं ज्ञानं बालत्वाय प्रेरते, गोपालबालः इव जगद्व्याकरणम्, तत्र धातुपाठः, उणादिपाठः, सूत्रपाठः इत्याद्युपकरणानि शब्दपुरुषस्य क्रीडनकानि । तान्येव परिभाषेन्दुशेखरे उपक्रीडनकानि मुख्यानि परिभाषाकरूपाणि लक्ष्यं परिभाषार्थज्ञानं मनोरञ्जनं च बालानां लक्ष्योद्देश्यभूतम् ।

अनेन प्रकारेण नागेशभट्टकृते परिभाशेन्दुशेखरग्रन्थे शिक्षणप्रक्रिया दृश्यते । संस्कृतच्छात्राः अस्य ग्रन्थस्य पठने काठिन्यम् अनुभवन्ति। किन्तु यदि अस्य पाठनं सरलतया शिक्षणसिद्धान्तस्य अनुकरणं कृत्वा भवेत् चेत् छात्राः निर्भयतया पठितुं शक्नुवन्ति । शैक्षणिक दृष्ट्या छात्राणां कृते अयं ग्रन्थः अत्यन्तः लाभदायकः वर्तते ।

जयशंकर प्रसाद रचित ‘कामायनी’ पर वैदिक साहित्य का प्रभाव

प्रो. डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास

9

प्रोफेसर- इन्चार्ज : अनुस्नातक केन्द्र

अध्यक्ष : संस्कृत विभागः उमा आर्ट्स एण्ड नाथीबा कोमर्समहिला कोलेज, गांधीनगर

बहुमुखी प्रतिभा के धनी, सरस्वती माँ के वरद-पुत्र प्रसादजी ने अपने अल्प जीवनकाल में कविता[1], नाटक[2], उपन्यास[3], कहानी[4] और आलोचनात्मक निबन्ध[5] सभी विधाओं में समान रूप से अपनी प्रतिभा का परिचय देकर भारतीय पाठक की प्रज्ञा को प्रभावित किया है। उनका सम्पूर्ण साहित्य भारतीय जनमानस का प्रामाणिक दस्तावेज है। उन्हों ने जीवन, दर्शन और साहित्य के मध्य ऐसी समन्वय की योजना प्रस्तुत की है कि भारतीय संस्कृति की सच्ची जीवन दृष्टि प्रकाशित होने लगती है।

‘कामायनी’ प्रसादजी के कृतित्व का सर्वोत्कृष्ट स्वरूप है। उसमें सर्वांगपूर्ण जीवनदर्शन, नारी का संपूर्ण चित्रण और नई परिस्थितियों का व्यापक निरूपण है। ‘कामायनी’ में कवि प्रसादने आदि मानव का आख्यान लिया है और उसे प्राचीन कथातन्तु का सहारा लेकर नए उपकरणों से सज्जित किया है। कथानक में मनोविज्ञान के साथ मानव सभ्यता के विकास का वैज्ञानिक चित्र भी दिखाया गया है। इस प्रकार काव्य का कथानक तो नए विज्ञान का उपयोग करता है, उसे गति और विस्तार देता है, और इस विज्ञान-सम्मत विकास को सार्थकता और आलोक देने के लिए कविने भारतीय दर्शन का सुन्दर उपयोग किया है, उसी के अनुरुप ‘कामायनी’ में दो नारी चरित्र भी हैं एक ‘श्रद्धा’, भारतीय भावना और दर्शन की प्रतिनिधि, दूसरी ‘इडा’, नए वैज्ञानिक विकास की प्रतीक। इन दोनों का संतुलन और समन्वय नवीन भारतीय संस्कृति को ‘कामायनी’ के कवि की नई देन है। जीवन की सर्वदिक् अनुभूतियों के अन्तराल से प्रकट हुए निष्कर्ष के रूप में कवि अपनी इस कृति में उच्चतम अध्यात्म की झलक दिखाते हैं।

‘कामायनी’ का मूल कथानक अत्यन्त संक्षिप्त है। एक भयंकर जल-प्लावन से सम्पूर्ण देव-सृष्टि विनष्ट हो जाती है। केवल मनु बचे रहते हैं। उनकी नाव महामत्स्य (तिमिंगल मछली) का चपेटा खाकर उत्तर हिमगिरि (हिमालय) पर जा पहुँचती है। जल-प्लावन के बाद उनका जीवन क्रम स्वाभाविक रीति से चलने लगता है। उनका साक्षात्कार श्रद्धा नाम की बाला से होता है। वह निराश मनु को आशा का सन्देश देकर कर्म पथ पर प्रेरित करती है। इतना ही नहीं उनके प्रति समर्पित होकर वह पशुपालन एवं कृषि आदि कार्यों द्वारा जीवन को व्यवस्थित करने के लिए प्रयत्नशील होती है। तभी मनु की भेंट असुर पुरोहित आकुलि-किलात से होती है। वे मनु को प्रेरित करके पशु-बलि द्वारा मित्रावरुण यज्ञ करवाते हैं। उस दारुण

[1]. चित्राधार, कानन-कुसुम, महाराणा का महत्त्व, प्रेम-पथिक, झरना, आँसू, लहर, कामायनी।

[2]. सज्जन, करुणालय, प्रायश्चित, राज्यश्री, विशाख, अजातशत्रु, जनमेजय का नागयज्ञ, कामना, स्कन्दगुप्त, एक घूँट, चन्द्रगुप्त, ध्रुवस्वामिनी।

[3]. कंकाल, तितली, इरावती

[4]. पुरस्कार, आकाशदीप, गुंडा, ममता, सालवती।

[5]. प्राचीन आर्यावर्त और उनका प्रथम सम्राट, रहस्यवाद।

यज्ञ को देखकर श्रद्धा मनु से रूठ जाती है और यथाशक्ति प्रयत्न करती है कि वे इस घोर कर्म से पराङ्मुख हो किन्तु वह आखेट प्रिय मनु को इस कार्य से विरक्त नही कर पाती । उसी बीच श्रद्धा गर्भवती हो जाती है और भावि सन्तान का स्वागत करने के लिए तैयारी करने लगती है । श्रद्धा के ध्यान के विकेंद्रण को मनु अपने प्रणय-सुख में बाधक समझने लगते हैं । गर्भ शिशु के प्रति ईर्ष्यालु होकर वे श्रद्धा को त्याग कर चल देते हैं । चलते- चलते उनका सारस्वत प्रदेश में पहुँचना, वहाँ उस नगर की रानी इडा द्वारा शासक बनना, मनु के सतत प्रयत्नों से नगर का भौतिक उन्नति के शिखर पर पहुँचना, अधिकार मद से मत्त होकर अपनी वासना की तृप्ति के लिए इडा के साथ अनाचार करने के लिए उद्यत होना, मनु के स्वेच्छाचार के कारण नगर में जन क्रान्ति मच जाना, देव-शक्तियों का कुपित होना और प्रजा के भीषण शस्त्रों एवं रुद्र के भयंकर नाराच से विद्ध होकर मरणासन्न दशा में मनु का पृथ्वी पर गिर पडना, उधर पुत्रवती और वियोगिनी श्रद्धा का स्वप्न में मनु को विपत्तिग्रस्त देखकर व्याकुल बनकर कुमार के साथ मूर्च्छित मनु के पास आना, श्रद्धा की सेवा-शुश्रूषास्वस्थ मनु का ग्लानिवश पलायन हो जाना, कुमार को इडा के पास छोडकर श्रद्धा का मनु की खोज में निकलना और सरस्वती के तट पर तपस्यामग्न देखना, श्रद्धा का आगमन होते ही मनु को नटराज शिव का दर्शन होना, श्रद्धा द्वारा मनु को नटराज महाशिव के चरणों तक ले जाते वक्त पथ में श्रद्धा से त्रिपुर का रहस्य समझाना, श्रद्धा की स्मितिमात्र से इच्छा ,क्रिया और ज्ञान नामक तीन शक्तियों से संबधित भावलोक, कर्मलोक और ज्ञानलोक का होना, दिव्य अनाहत नाद के श्रवण से मनु का श्रद्धा-सहित तन्मय होकर अखण्ड आनन्द की अनुभूति करना, कुछ समय के उपरान्त इडा और मानव का प्रजा वर्ग के साथ कैलाश पर्वत पर श्रद्धा और मनु के पास पहुँचना और वहाँ से एक संयुक्त परिवार के सदस्य बनकर, भेद-भाव भूल समरसता की स्थिति प्राप्त कर अखण्ड आनन्द में मग्न होना- 'कामायनी' महाकाव्य की घटनाओं का श्रृंखलाबद्ध उपस्थापन इस प्रकार है । मूलतः इसकी संयोजना चार घटनाओं के आधार पर की गई है ।

1. जल प्लावन तथा मनु का उससे बचना ।
2. मनु-श्रद्धा मिलन, गृहस्थ जीवन, आकुलि-किलात की प्रेरणा से मनु का मैत्रावरुण यज्ञ करना एवं श्रद्धा को छोड चल देना ।
3. सारस्वत नगर में मनु –इडा की भेंट एवं वहाँ पर घटित संघर्ष और
4. मनु-श्रद्धा का पुनर्मिलन, उनकी कैलास-यात्रा तथा तत्त्वदर्शन ।

1. जल प्लावन तथा मनु का उससे बचना –

जल प्लावन भारतीय इतिहास में एक ऐसी ही प्राचीन घटना है जिसने मनु को देवों से विलक्षण मानवों की एक भिन्न संस्कृति प्रतिष्ठित करने का अवसर दिया । भयानक वृष्टि से पृथ्वी जल में डूब गई थी, जीव जन्तु नष्ट हो गए थे । इसका उल्लेख अनेक ग्रन्थों में हुआ है । शतपथ ब्राह्मण[6] में इसे 'ओघ' कहा गया है तथा 'ब्रह्मपुराण'[7]

[6]. शतपथब्राह्मण– 1/ 8 /1 2

[7]. ब्रह्मपुराण - पु 331 /1

एवं 'विष्णुपुराण'[8] में प्रलय । 'जैमिनीय ब्राह्मण'[9], 'महाभारत'[10] ,'मार्कण्डेय पुराण'[11], 'स्कन्दपुराण'[12], 'पद्मपुराण'[13],'वायुपुराण'[14]आदि में प्रलयकालीन विकराल जलसृष्टि एवं भीषण जनसंहार का जीवंत चित्रण हुआ है।

जलप्लावन होने का कारण प्रायः सभी ग्रन्थों में बताया गया है । ईश्वर में अविश्वास करके तत्कालीन जनता दुष्कर्म, पापाचार एवं अनैतिक आचरण करने लगी थी जिससे क्रुद्ध होकर दैवने यह विकट संहार किया।

जलप्लावन की घटना भूखण्ड में किस स्थान पर हुई थी, इस विषय में विद्वानों में बडा मतभेद है, मूलतः दो मत हैं–

1. जल प्लावन बेबिलोनिया में हुआ था। शतपथब्राह्मण में वर्णित कथा का इस के साथ साम्य है।[15]
2. हिमालय के निकटवर्ती प्रान्त में यह घटना घटित हुई थी।[16]

जल-प्लावन से मनु बचे थे, नौका और महामत्स्य के कारण बचे थे- इसका भी उल्लेख प्राचीन ग्रन्थों में हुआ है। शतपथब्राह्मण में यह कथा आती है कि मनु ने किशोर मत्स्य की रक्षा की थी और उसने प्रलय के समय अपनी सींग में मनु से नौका बँधवाकर अकेले उन्हें ही सुरक्षित उत्तर गिरि की चोटी पर पहुँचा दिया जो 'मनोरवसर्पण'केनाम से कथित है।[17]'जैमिनीय ब्राह्मण'[18]में जल-प्लावन से मनु के बचने का संकेत किया है परन्तु उन्हें बचाने को मत्स्य नहीं अपितु सामवेद की वे ऋचाएँ है जो स्वर्णिम नौका बनकर उनकी रक्षा करती है।

(2.) मनु-श्रद्धा मिलन, गृहस्थ-जीवन, आकुलि-किलात की प्रेरणा से मनु का काम-यज्ञ करना एवं श्रद्धा को छोडकर चल देना:

---

[8]. विष्णुपुराण– 6 /3/ 1-2

[9]. जैमिनीयब्राह्म– 3/ 99

[10]. महाभारत- वनपर्व. 187/ 2-55

[11]. मार्कण्डेयपुराण– 46/ 38-39

[12]. स्कन्दपु. वैष्णवखण्ड, पुरुषोत्तम माहात्म्य खण्ड, 2/ 3

[13]. पद्मपुराण– सृष्टिखण्ड 3/ 16.25 तथा 36/69-7.

[14]वायुपुराण, 6 /1-35.

[15]. A History of Indian literature, vol. I, p 209.1

[16]. कोशोत्सव- स्मारक-संग्रह, पृ.160-61 पर ई. ट्रिंकलर का मत.

[17]अपीपरं वै त्वा, वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व, तं तु मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्चैत्सीद् यावद् यावदुदकं स ह तावत् तावदेवान्ववससर्प। तदप्येतदु त्तरस्य गिरे मनोरवसर्पणमिति।
श.ब्रा.8-9

[18]. जैमिनीय ब्राह्मण 3/99

'कामायनी' के चरितनायक वैवस्वत मनु है जो जल-प्लावन के बाद श्रद्धा से मिलते हैं। विवस्वत (सूर्य) का पुत्र होने के कारण उन्हें वैवस्वत कहा गया है। उनका उल्लेख ऋग्वेद और[19] विभिन्न पुराणों में[20] हुआ है। सर्वप्रथम ऋग्वेद[21] मेंप्रजापति मनु को अग्निहोत्र करते हुए विश्वदेवता से यज्ञ-पशु,वनस्पति, संतान आदि की याचना करते हुए अंकित किया गया है। 'शतपथब्राह्मण'[22] में भी जल-प्लावन के बाद उन्हें आगामी सृष्टि की कामना दधि-धृत द्वारा पाकयज्ञ करते दिखाया गया है।

श्रद्धा कामायनी का एक विशिष्ट पात्र है। उसके वृत्त के बारे में अवश्य मतभेद हैं। (1) श्रद्धा सूक्त में सायण ने श्रद्धा का परिचय देते हुए लिखा है, कामगोत्रजा श्रद्धानामर्षिकाश्रद्धा कामगोत्र में उत्पन्न बालिका है, अतः उसे कामायनी भी कहागया है। वह देवता तथा ऋषि दोनों रूपों में स्वीकृत हैं। वह सूर्य की पुत्री है।[23] वह दक्ष प्रजापति की पुत्री[24] तथा काम की माता है।[25]

श्रद्धा का विवाह हुआ था, इस विषय में सभी स्रोतग्रन्थ एकमत हैं। किन्तु वह किसकी पत्नी थी इस प्रश्न पर मतभेद हैं–

1. श्रद्धा वैवस्वत मनु की पत्नी थी। मनु के लिए प्रयुक्त 'श्रद्धादेव' या 'श्राद्धदेव' शब्द उक्त तथ्य की पुष्टि करते हैं।[26] भागवत में इन्हीं वैवस्वत मनु और श्रद्धा से मानवीय सृष्टि का प्रारम्भ माना गया है।

ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत
श्रद्धयां जनयामास दश पुत्रान् स आत्मवान्।।
(भा.पु. 9-1-11)

2. वह सत्य की पत्नी थी।[27]
3. वह धर्म की पत्नी थी।[28]

---

[19]. ऋग्वेद : 10/17/1-2.

[20]मत्स्यपुराण- अध्याय 11, वायुपुराण अध्याय- 84, मार्कण्डेयपुराण –अध्याय 99, ब्रह्मपुराण- अध्याय-60

[21]. ऋग्वेद 8/27/2-22

[22]. शतपथब्राह्मण1/8/1/7

[23]श्रद्धा या दुहिता तपसः। ऋग्वेद. 9/1/6
श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता। यजुर्वेद. 19/4, शतपथब्राह्मण. 12/7/3

[24]. मार्कण्डेय पुराण – 50/19/20, विष्णुपुराण - 1/7

[25]. मार्कण्डेयपुराण – 50/28, विष्णुपुराण- 1/7/28, वायुपुराण-10/34, कूर्मपुराण-अध्याय- 8

[26]. शतपथब्राह्मण- 1/4/1/16, तैत्तिरीयब्राह्मण- 3/2/5/9, विष्णुपुराण- 3/1/30

[27]. ऐतरेय ब्राह्मण –7/2/10

आकुलि-किलात ऐतिहासिक व्यक्ति है । अनेक ग्रन्थों में [29]इनका वृत्तान्त है । उनमें इन्हें असुर पुरोहित कहा गया है । वे बडे ही मायावी एवं कुटिल थे । इन्होंने पशु-बलि की - किलाताकुली इति हासुर ब्रह्मावासुतः । तौ होचतुः – श्रद्धादेवो वै मनुः – आवं तु वेदावेति । तौ हागत्योचतुः – मनो ! बाजयाव त्वेति ।[30]

पशु-यज्ञ द्वारा देवताओं को प्रसन्न करने का वर्णन अत्यन्त प्राचीन है । शुक्लयजुर्वेद[31] में पशु-बलि की प्रक्रिया का विस्तार से वर्णन है । शतपथब्राह्मण[32]में पशु को यूप से बाँधने, उसका वध करने तथा उसके अवशिष्ट भाग को यजमान द्वारा खाने का उल्लेख है ।

यज्ञ के अनन्तर सोम-सुरा-पान करने की चर्चा भी प्राचीन ग्रन्थों में हुई है ।[33]

(3) 'कामायनी' के मनु श्रद्धा के गृहस्थ जीवन के कार्यक्रम से ऊब जाते हैं और अंत में उसे छोडकर चल देते हैं । हिमगिरि की गुहा से उतरकर वे सारस्वत प्रदेश में आते हैं जहाँ उनकी भेंट नगर-रानी इडा से होती है ।

सरस्वती नदी के कारण उस प्रदेश को सारस्वत प्रदेश और नगर को सारस्वत नगर कहा गया है । इसी नदी के किनारे कभी इन्द्रने वृत्र का वध किया था ।

वृत्रध्नी का वह जनाकीर्ण उपकूल आज कितना सूना

देवेश इन्द्र की विजय कथा की स्मृति देती थी दुःख दूना ।

कामायनी इडा-8

ऋग्वेद में इडा का उल्लेख प्रजापति मनु की पथप्रदर्शिका, मनुष्यों पर शासन करनेवाली के रूप में हुआ है ।

(4) मननशीलता की वृत्ति के कारण मानव 'मानव' कहलाता है । आदिम मानव ने प्राकृतिक शक्तियों को देखकर उनमें देवताओं की प्रतिष्ठा करली और जीवन को सहज सुन्दर बनाने के लिए उन देवताओं की उपासना करने लगा । 'कामायनी' में इस प्रकार के अनेक देवताओं का वर्णन किया गया है । जैसे वरुण, विश्वदेव, सविता, पूषा, सोम, मरुत, पवमान, मित्र, काम, रति, इन्द्र तथा रुद्र अथवा महाकाल । कविने इन्हें प्रकृति के शक्तिचिह्न कहा है और अन्त में महाशिव को परम शक्ति के रूप में अंकित करके ईश्वराद्वयवाद की प्रतिष्ठा की है ।

---

28. मार्कण्डेयपुराण,- 50/21, विष्णुपुराण- 1/7

29. ऋग्वेद. 10/57 की अनुक्रमणिका, बृहददेवता- 7/85-88

30. शतपथ ब्राह्मण- 1/1/4/14-16

31. शुक्ल यजुर्वेद 6/9-13

32. शतपथ ब्राह्मण- 3/7/3/2-4

33. ऋग्वेद –8/48/8, शुक्ल यजुर्वेद- 5/35

पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोस्तद्धितान्तरितं

10

तद्धितगोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् ।

प्रस्तोता- अमितः ए त्रिवेदी

व्याकरणाध्यापकः

पालिताणा (सौराष्ट्राः)

अथ शीर्षकानुसारेणेह पाणिनिहैमव्याकरणयोस्तद्धितप्रकरणान्तर्गतस्य चातुरार्थिकस्य प्रकरणस्य समभ्यासं तुलनाद्वारेण विधास्ये । तुलनाकार्ये सूत्रतदर्थोदाहरणप्रत्युदाहरणानि दर्शितानि । तत्र य द्वैशिष्ट्यं तत् सूत्रान्ते तद्विशेषरूपेण लिख्यते स्म । अन्यत्तु सूत्रवृत्त्यर्थोदाहणप्रत्युदाहरणेषु स्पष्टमेव ।

अथ तद्धितसंज्ञाविधानम् -

१)पा.सू.- तद्धिताः ।४/१/७६।। है.सू.- तद्धितोऽणादिः ।६/१/१/।।

अर्थः- पा.- आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।। है.- वक्ष्यमाणोऽणादिस्तद्धितः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- तद्धितसंज्ञा ।। है.प्र.- तद्धितसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- न दर्शितम् ।। है.उ.- औपगवः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

अथ गोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् -

२)पा.सू.- अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।४/१/१६२।। है.सू.- पौत्रादि वृद्धम् ।६/१/२।।

अर्थः- पा.- अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।। है.- परमप्रकृर्यत् पौत्रादि अपत्यं तद् वृद्धं स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- गोत्रसंज्ञा ।। है.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यः । वात्स्यः । है.उ.- गार्ग्यः । पुत्रस्तु गार्गिः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये गोत्रसंज्ञा हैमे च वृद्धसंज्ञा विहिता ।।

३)पा.सू.- जीवति तु वंश्ये युवा ।४/१/४६३।। भ्रातरि च ज्यायसी ।४/१/१६४।। है.सू.- वंशज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ।६/१/३।।

अर्थः- पा.- वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ।। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवसंज्ञश्च स्यात् ।। है.- वंश्यः पित्रादिः स्वस्य हेतुः, वंश्ये ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जं युवा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा ।। है.प्र.- युवसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।। है.उ.- गार्ग्यायणः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये सूत्रद्वयेन हैमे चैकेन संज्ञा विहिता ।।

४)पा.सू.- वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।४/१/१६५।। है.सू.- सपिण्डे वयःस्थानाधिको वा ।६/१/४।।

अर्थः-पा.- भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा जीवति ।। है.- सप्तमः पिण्डः सप्तमः पुरुषो यस्य तस्मिन् वयःस्थानाभ्यामधिके जीविते प्रपौत्राद्यस्त्री जीवद् युवा वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा ।। है.प्र.- युवसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यौ वा ।। है.उ.- गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- स्थविर इति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवति इति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ।।

५)पा.सू.- वार्तिकम् - वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ।। वार्तिकम् - यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ।। है.सू.- युववृद्धं कुत्साऽर्चे वा ।६/१/५।।

अर्थः-पा.- गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् ।। है.- युवा वृद्धं चापत्यं यथासंङ्ख्यं कुत्साऽर्चयोर्विषये युवा वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा वा ।। है.प्र.- युवसंज्ञा वा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- तत्र भवान् गार्ग्यायणः ।। गार्ग्यो जाल्मः ।। है.उ.- गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा जाल्मः वृद्धमर्चितम् ।। गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- पूजा- इति किम् । गार्ग्यः ।। कुत्सा- इति किम् । गार्ग्यायणः ।।

६)पा.सू.- वार्तिकम् - वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ।। है.सू.- संज्ञा दुर्वा ।६/१/६।।

अर्थः- पा.- नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वा भवति । है.- हठात् संज्ञा दुर्वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा वा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा वा ।

उदाहरणम्- पा.उ.- दैवदत्तः । देवदत्तीयः ।। है.उ.- देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

७)पा.सू.- त्यदादीनि च ।१/१/७४।। है.सू.- त्यदादिः ।६/१/७।।

अर्थः-पा.- वृद्धसंज्ञानि स्युः ।। है.- त्यदादिसर्वनाम्नां दुसंज्ञा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- तदीयः ।। है.उ.- त्यदीयम् । तदीयम् ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

८)पा.सू.- वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।१/१/७३।। है.सू.- वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६/१/८।।

अर्थः- पा.- यस्य समुदायस्याचां मध्य आदिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् ।। है.- यस्य स्वराणामादिः स्वरो वृद्धिः स दुः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- शालीयः । मालीयः ।। है.उ.- आम्रगुप्तायनिः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये वृद्धसंज्ञा हैमे च दुसंज्ञा ।।

९)पा.सू.- एङः प्राचां देशे शैषिकेषु (इति पा.सू. १/१/७५ इत्यत्र भाष्य आक्षेपवार्तिकम्)।। है.सू.- एदोद् देश एवेयादौ ।६/१/९।।

अर्थः- देशार्थस्यैव यस्य स्वराणामादिरेदौच्च, स ईयादौ विधेये दुसंज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।

उदाहरणम्- पा.उ.- सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।। है.उ.- सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीय एतादृशी व्यवस्था पातञ्जलमहाभाष्य आदृतास्ति । उक्तं च श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य बृहन्न्यासे प्राग्देशे ६/१/१० इति सूत्रस्य लघुन्यासे -

पाणिनीयास्तु 'एङः प्राचां देशे' (पा.सू. १/१/७५) इति सूत्रे प्राचां ग्रहणस्य प्रागाचार्यपरत्वमाश्रित्य सामान्यतो (देशमात्रवृत्तेः) एदोदादेः शब्दस्य दु(वृद्ध)संज्ञा साधयन्ति । जयादित्यस्तु (काशिकाकर्ता) प्राचामित्यस्याचार्यपरत्वे तस्य सम्बन्धाय मतेनेति पदमध्याहरणीयमिति गौरवमिति प्राचां ग्रहस्य देशविशेषणत्वमेवेति मन्यन्ते, तन्मते च पूर्वसूत्रोदाहरणीभूतवाहीकोदग्ग्रामादीनां संज्ञा न सिध्यतीति न्यूनता, तत् सर्वमालोच्याचार्यहेमचन्द्रसूरीशेन सूत्रद्वयेन सर्वं संगृहीतमिति विशदं प्रतिभातितराम् ।।' इति सर्वं प्रमादलपितमिवैवादिद्युतत् ।

अनेन प्रकारेण पाणिनीये महाभाष्यनिरूपितानां वाहीकग्रामादिवर्तिनां शब्दानां सिद्धिर्निरूपितास्ति ।।

१०)पा.सू.- एङः प्राचाम् ।१/१/७५।। है.सू.- प्राग्देशे ।६/१/१०।।

अर्थः- पा.- एङ् यस्याचामादिस्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्याद् देशाभिधाने ।। है.- प्राग्देशार्थस्य स्वरेष्वादिरेदौच्च स ईयादौ कार्ये दुसंज्ञा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षेऽणि । ऐणीपचनीयः । गौनर्दः । भौजकटः ।। है.उ.- एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

११)पा.सू.- समर्थानां प्रथमाद्वा ।४/१/८२।। है.सू.- वाद्यात् ६/१/११।।

अर्थः- पा.- इदं पादत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।।

है.- वेति, आद्यादिति च द्वयमधिकृतं स्यात्, तेन तद्धितप्रसङ्गे पक्षे वाक्यसमासावपि, सूत्रादौ च निर्दिष्टात् प्रत्ययःस्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- यथाविहितम् ।। है.प्र.- यथाविहितम् ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- नास्ति ।। है.उ.- नास्ति ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- अधिकारसूत्रेऽस्मिन् उदाहरणानि न ।।

१२)पा.सू.- गोत्रोत्तरपदस्य च ।। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ।। जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ।। है.सू.- गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ।६/१/१२।।

अर्थः- पा. - गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । यथा चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपि ।। है. - गोत्रमपत्यम्, जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जाद् गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रप्रत्ययान्तादिव तद्धितः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा। गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवति । है.प्र.- गोत्रप्रत्ययान्तादिव ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः ।। है.उ.- यथा चारायणीयास्तथा कम्बलचारायणीयाः ।।

प्रत्युदाहरणम्- है.प्र.- अजिह्वेत्यादिवर्जनं किम् । यथेह ईयः - कातीयाः । न तथा जैह्वाकाताः । हारितकाताः

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.